

Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo

STUDIA MYTHOLOGICA SLAVICA – SUPPLEMENTA
Supplementum 17
Zbirka / Series
Uredniki zbirke /
Editors of the Series Saša Babič, Monika Kropelj Telban, Katja Hrobat Virloget

STAROVERSTVO V SLOVENIJI MED RELIGIJO IN ZNANOSTJO

Recenzentki / Rewiev Monika Kropelj Telban, Nadja Furlan Štante
Urednici / Editors Saša Babič, Mateja Belak
Jezikovni pregled /
Proof reading Špela Križ
Tehnična ureditev in prelom /
Technical editor and DTP Mateja Belak
Založnik / Publisher Založba ZRC
Izdajatelj / Issued by ZRC SAZU Inštitut za slovensko narodopisje
Zanje / Represented by Aleš Pogačnik, Ingrid Slavec Gradišnik
Tisk / Printed by Birografika Bori d. o. o.
Naklada / Print run 400

Izid knjige sta podprla / Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS / Slovenian Research
Published with the support of Agency, ZRC SAZU

Fotografija na ovitku /
Front cover photo Igor Valentinčič: Jelenk

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

257.7-853:001(497.4)

STAROVERSTVO v Sloveniji med religijo in znanostjo / Saša Babič, Mateja Belak (ur., eds.). - Ljubljana : Založba ZRC, 2022. - (Zbirka Studia mythologica Slavica. Supplementa, ISSN 1581-9744 ; suppl. 17)

ISBN 978-961-05-0657-7

COBISS.SI-ID 113860611

ISBN 978-961-05-0658-4 (PDF)

COBISS.SI-ID 114006275

Ljubljana 2022; prva izdaja, prvi natis / first edition, first print

Prva e-izdaja knjige (pdf) je pod pogoji licence Creative Commons 4.0 CC-BY-NC-SA. / Prosto dostopna tudi v elektronski obliki (pdf) / First e-edition of the book (pdf) is freely available in e-form (pdf) under the Creative Commons 4.0 CC-BY-NC-SA.

DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610506584>

Knjiga je delno rezultat raziskovalnega projekta V6-1923 Popis, analiza in ovrednotenje primarnih in sekundarnih virov slovenskih raziskovalcev o "Posoškem staroverstvu", ki sta ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Ministrstvo za kulturo iz državnega proračuna.

The authors acknowledge the financial support from the Ministry of Culture and the Slovenian Research Agency (research core funding No. V6-1923).

Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo

Saša Babič, Mateja Belak (ur. / eds.)

LJUBLJANA 2022

Pavlu Medveščku (1933–2020),
ki je odprl pot do novih spoznanj o staroverstvu

in

Gregorju Lesjaku (1965–2022),
ki je pomembno spodbudil raziskavo staroverstva

VSEBINA / CONTENTS

Uvodna beseda (Saša BABIČ, Mateja BELAK)	7
Kratko o knjigi / Briefly about the book (Andrej PLETERSKI)	9
(Ne)pristnost verovanj in praks v gradivu o “posoških starovercih” ter o primerljivosti in o različnih pogledih na svet [(In)authenticity of beliefs and practices in the material on the “Old Faith Believers of Posočje”, comparisons and different worlds] (Katja HROBAT VIRLOGET)	15
Kolonizacija Srednjega Posočja [Colonisation of the Middle Soča region] (Matjaž BIZJAK)	35
Družbeno-politični vidiki zahodnoslovenske naravoverske skupnosti [Socio-political aspects of western Slovenian nature worshippers’ community](Cirila TOPLAK)	47
Elementi slovenske prvotne religije. O rekonstrukciji slovenskega staroverskega religijskega izročila [Elements of Slovenian Indigenous Religion] (Lenart ŠKOF)	71
Trije Belini in njihovi sinkretizmi v ustnem izročilu zahodne Slovenije [The Three Belins and their syncretisms in the oral tradition of Western Slovenia] (Miha MIHELIC)	93
Verovanje host v sklopu staroverstva na Slovenskem in verovanja starih Slovanov [Beliefs of the “Hoste” in the Context of Old Faith in Slovenia and the Faith of the Ancient Slavs] (Andrej PLETERSKI)	109
GRADIVO / MATERIAL	145
Vpliv monolitov na lokalno magnetno polje [Influence of monoliths on the local magnetic field] (Rudi ČOP)	147
Cerkev kot del staroverskega svetišča [Church as part of an Old Faith sanctuary] (Franc ŠTURM)	157

Uvodna beseda

Pričujoče delo *Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo* je delno rezultat ciljno-raziskovalnega projekta *Popis, analiza in ovrednotenje primarnih in sekundarnih virov slovenskih raziskovalcev o "posoškem staroverstvu"* (vodja Anja Ragolič, CRP projekt, V6-1923, ARRS), ki je potekal med novembrom 2019 in oktobrom 2021. Projekt se je posvetil temi, ki je in še vedno rojeva razburkane debate in postavlja vprašanja o pristnosti virov, zgodb, znanj in svetišč, začenši že s samim poimenovanjem *staroverci*, ki prav nesrečno sovпада z rusko pravoslavno heretično ločino starovercev (*staroveri*) iz 17. stoletja (več o tem gl. Toplak str. 53). V času vznika te teme sta se zasidrali dve struji v etnologiji in v širših humanističnih in družboslovnih vedah in njuni raziskovalni fokusi so različni. Medtem ko ena stran želi ovrednotiti znanje, prakse starovercev, saj se jim kaže gradivo kot verodostojno, drugi razmišljajo bolj o diskurzih, skupnosti, identiteti, ki jih gradivo, videno kot neverodostojno, poraja danes (več o tem gl. Hrobat Virloget 2021). Burne debate med obema strujama potekajo predvsem glede verodostojnosti gradiva, ki sta ga Boris Čok (npr. 2012) in Pavel Medvedšček (npr. 2015) objavila na več mestih.

Namen projekta in s tem tudi knjige je predvsem kritično ovrednotiti prav to sporno gradivo in ga umestiti v zgodovinski prostorski in družbeni kontekst, nikakor pa ne zanikati pristnosti virov. Želja projekta in s tem tudi tega dela pa je predvsem najti potencial, ki ga tako gradivo ima, in preko pozitivne naklonjenosti podati spoznanja, predvidevanja o veri v naravo in njeno moč. Knjiga se po šestih znanstvenih razpravah zaključuje z dvema prispevkoma, ki smo ju uvrstili kot gradivo, saj na podlagi meritev poskušata aplikativno dokazati znanje takratne (staroverske) družbe in s tem eksplicitno izkazujeta popolno prepričanost v t. i. staroverski sistem.

Kot urednici bi želeli izpostaviti, da prispevki poskušajo raziskovalno kritično obravnavati temo starovercev, in ne prepričanja ali pripadnosti katerikoli raziskovalni struji. Raziskovalci so svoje prispevke pisali samostojno, na podlagi svojih znanstvenih in izkušenskih izhodišč. Ali se raziskovalci motijo, tako eni kot drugi, verjetno nikoli ne bomo mogli z vso gotovostjo trditi, tako kot ne moremo z gotovostjo zagovarjati razprave o drugih verovanjskih praksah iz preteklosti, tudi tistih, ki se nam zdijo še tako prepričljive.

Saša Babič in Mateja Belak

ČOK, Boris 2012, *V siju mesečine. Ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice*. – *Studia mythologica Slavica, Supplementa, Supplementum 5*.

HROBAT VIRLOGET, Katja, 2021, *Etnološka recepcija starovercev. Odgovor z druge strani 1*. – *Etnolog 31*, 197–204.

MEDVEŠČEK, Pavel 2015, *Iz nevidne strani neba: Razkrite skrivnosti staroverstva*. – *Studia mythologica Slavica, Supplementa, Supplementum 12*.

Družbeno-politični vidiki zahodnoslovenske naravoverske skupnosti

Cirila TOPLAK

Izvleček

Avtorica v prispevku uvodoma poda argumentacijo za obravnavo etnografskega gradiva Pavla Medveščka - Klančarja kot verodostojnega vira o zahodnoslovenski naravoverski kontrakulturi. Opredeli se do besedne zveze "posoško staroverstvo" oziroma "zahodnoslovensko naravoverstvo". Zahodnoslovensko naravoversko skupnost nato teoretizira kot potencialno prvotno obliko družbenosti in foucaultovsko heterotopijo. V jedru prispevka analizira specifične teritorialne administracije in politične organiziranosti ter predstavi poglobljene ideološke prvine naravoverske kontrakture. V sklepu naslovi pomen odnosa naravovercev do narave in naravoverskega sistema vodenja za sodobno (slovensko) družbo.

Ključne besede: naravoverstvo, zahodna Slovenija, družba, politika, zgodovina

Abstract

[Socio-political aspects of western Slovenian nature worshippers' community] In the introduction, the author explains arguments in favour of considering Pavel Medvešček Klančar's ethnographic opus as an authentic source on Western Slovenian nature worshippers' counterculture. She then argues for denomination "Western Slovenian Nature Worship" as opposed to "Old Believers from the Soča River region". Next, she theorizes the Western Slovenian nature worshippers' community as potential primordial societal form and Foucauldian heterotopia. Central focus of the text is on specifics of territorial administration of the nature worshippers' community, their political organisation as well as principal ideological elements of the nature worshippers' counterculture. In the conclusion, the author discusses the importance of nature worshippers' attitude towards nature and their governance system for the contemporary (Slovenian) society.

Keywords: Nature Worship, Western Slovenia, society, politics, history

Verodostojnost virov

Založba ZRC je konec leta 2015 izdala knjigo z naslovom *Iz nevidne strani neba. Razkrite skrivnosti staroverstva* primorskega zapisovalca izročila in zbiratelja kulturne dediščine Pavla Medveščka - Klančarja. Na 577 straneh obsežnega dela je avtor objavil ekskluzivno in dokumentirano etnografsko gradivo, sestavljeno predvsem iz pogovorov, opravljenih s prebivalci odročnih hribovitih delov zahodne Slovenije v obdobju med letoma 1950 in 1978. Vsebina teh pogovorov prej ni mogla biti javno razkrita zaradi prisege molka, ki so jo od Pavla Medveščka zahtevali njegovi ključni sogovorniki, potem ko so se mu izpovedali in ga delno posvojili v skrivno skupnost "naših" ali naravovercev, kot so si sami rekli.

Splošna javnost je knjigo *Iz nevidne strani neba* sprejela z navdušenjem, toda odziv znanstvene sfere je bil, z maloštevilnimi izjemami, obotavljiv in dvomeč, čeprav je *Iz nevidne strani neba* prejela potrditev kot etnografski vir že s tem, da je izšla pri znanstveni založbi, opremljena s spremno znanstveno študijo (Pleterski 2015) in vsemi drugimi atributi verodostojne objave.

Arheolog, zgodovinar in etnolog Andrej Pleterski je v naravoverskem tročanstvu našel potrditev svojih odkritij o povezavi med kulturno krajino in izročilom (Pleterski 2014). Etnologinja Mojca Ravnik je umestila Medveščkovo etnografsko gradivo v kontekst svojih študij sorodstva in se pri tem osredotočila zlasti na pomen zadnjih pripadnikov naravoverske skupnosti, t. i. stricev (Ravnik 2017). Arheologinja in etnologinja Katja Hrobat Virloget je Medveščkovo gradivo obravnavala z vidika spominskih študij in ga uporabila kot primer problematike in interpretacije molka v etnografiji (Hrobat Virloget 2017). V pričujočem zborniku je umestila Medveščkovo gradivo v kontekst primerljivih odkritij in zaznav v ljudski kulturi tako v Sloveniji kot v Evropi (Hrobat Virloget 2022, 23–27), zato se v tovrstno dokazovanje verodostojnosti gradiva ne bom še sama podajala in bom v nadaljevanju naslovila samo nekatere neposredne kritike Medveščkovega etnografskega opusa.

Legitimiranje Medveščkovega gradiva kot etnografskega vira naj bi bilo sporno, saj je odkritje "nove kulture, ki je pred pionirskim raziskovalcem še nihče ni opazil", močno dvomljivo (Kozorog 2020, 113). Prav tako naj bi se zdelo malo verjetno, da "uradni" viri obstoja naravoverske skupnosti sploh ne bi zaznali. "Če so jih preganjali, zakaj niso nikoli, nikomur in nikjer javno oznanili, ne župniku, ne učitelju, ne miličniku, ne uradniku in ne komu drugemu pišočemu, da ob njih živijo radikalno drugačni?" se sprašuje etnolog Miha Kozorog (Ibid). Objavljeni zapisi o naravoverski skupnosti naj bi bili nadalje očitni rezultat skupnega ustvarjalnega procesa med pripovedovalcem, ki se je samocenzuriral, in spraševalcem, ki je vprašanja postavljal, kakor so ga vodili njegovi razlogi. Medveščkov kritik sicer ugotavlja, da sta "za etnografski dialog [] potrebna vsaj dva in oba imata določene motive, kako oblikovati informacijo za kasnejšega uporabnika" (Ibid., 121), toda Pavel Medvešček je prepise pogovorov nato filtriral skozi lasten besednjak in imaginarij, kar naj bi nakazovalo pretiranost njegovega avtorstva oziroma njegovo "močno prisotnost v besedilu" (Kozorog 2021a, 319). Pri raziskovanju ga tudi naj ne bi vodila le radovednost, saj je "potekalo v zelo specifičnih okoliščinah, ki so narekovala tako okvir raziskovanja kot vsebino rezultatov. Povrhu vse kaže, da so te okoliščine poleg raziskovalčevega nagovarjale tudi pogled njegovih informatorjev. Zapisovalcu in pripovedovalcem so torej pomenile skupen okvir, znotraj katerega je nastajala pripoved o nekem drugačnem preteklem svetu" (Ibid., 320). Na zapise o naravoverski skupnosti naj bi tako odločilno vplivalo Medveščko-

vo "občutenje krize in razočaranja" (Ibid) nad spremembami, ki so povzročile izginotje nekdanjega načina življenja v prostoru, na katerega je bil čustveno navezan.

Zaradi navedenih kritik in dvomov je najprej na mestu pojasnilo, v kakšnih razmerah je Medveščkovo etnografsko delo potekalo, kar je sam podrobno javno opisal (Javni pogovor 2019). Pavel Medvešček - Klančar, po izobrazbi grafik in učitelj, je pričevanja naravovercev začel zbirati v zgodnjih petdesetih letih prejšnjega stoletja ob svojem rednem delu popisovalca ruralne stavbne dediščine za tedaj šele ustanovljeni Zavod za spomeniško varstvo Nova Gorica. Zahodno Slovenijo je lahko iz osebnega zanimanja raziskoval le toliko, kolikor jo je prekriziral na službenih poteh, na mopedu in peš, opremljen le z beležnico in svinčnikom, včasih pa tudi z (lastnim) fotoaparatom (Ibid). Druge opreme, razen nekaj omar in tajničinega telefona, kot se je spominjal, takrat na zavodu niso imeli. Pavel Medvešček se je s prebivalci odročnih zaselkov in samotnih kmetij rad pogovarjal o preteklosti in tako je beseda pri nekaterih sčasoma nanese tudi na njemu neznano izročilo, o katerem je začel spraševati in si povedano zapisovati. Med pogovori je večinoma lahko le beležil in skiciral ali pa si tudi samo zapomnil povedano, nato pa je doma po možnosti še isti dan zapisal pogovor po spominu. Pripovedovalcev ni mogel izbirati: sprva je bil napoten k njim, sčasoma pa je tudi naključnim sogovornikom lahko vzbudil vtis, da o naravoverstvu marsikaj že ve, in so se razgovorili (Ibid). Pri zbiranju informacij se ni ukvarjal s primerljivostjo, integralnostjo, usklajenostjo podatkov ali dobesednostjo zapisov, saj ni bil profesionalni raziskovalec. Zapise pogovorov pa je vendarle dosledno opremil s preverljivimi osebnimi podatki pričevalcev (ime, priimek, naslov, letnica rojstva) in jih skupaj s številnimi predmeti, ki so mu jih darovali pričevalci, desetletja skrbno hranil.

Pavel Medvešček se je s svojim odkritjem obrnil na uglednega etnologa dr. Ivana Sedeja, ki pa ga je napotil na študij etnologije v Ljubljani in sam ni pokazal zanimanja za te vsebine (Ibid). Etnologi bi zato razlog za dejstvo, da za zdaj ni dostopnih drugih neposrednih virov o naravovercih razen Medveščkovih, lahko iskali tudi v tedanjem odzivu lastne stroke oziroma v duhu tedanjega časa. Ta tradicij, izročila in podeželja ni štel med gradnike socialističnega novega sveta, ki je bil v znamenju industrializacije, urbanizacije in zart v prihodnost. Podeželje na robu države je na zapostavljanje (Medvešček 2015, 217) odgovarjalo z molkom pred bežnimi "tujci" iz glavnega mesta (Hrobat Virloget 2017, 86–87), ki sta jim v oči padli predvsem revščina in zaostalost. Po zahodni Sloveniji so od leta 1948 do 1962 sicer zbirali etnografsko gradivo poklicni strokovnjaki iz Orlovih terenskih skupin, poimenovanih po nekdanjem ravnatelju Slovenskega etnografskega muzeja Borisu Orlu. Ali naravoverstva res niso zaznali? Ali jih te vsebine v tedanjem družbenem kontekstu niso zanimale in se vanje niso poglabljali?

V fotografski zbirki Slovenskega etnografskega muzeja (SEM) s terena na Cerkljanskem leta 1954 je fotografija predmeta z domačije, katere sedanji lastnik mi je ob obisku leta 2018 pokazal tudi svoje svigli na bližnji senožeti. Vrata očitno zelo starih svigli so vsa izrezbarjena z danes že slabo vidnimi značilnimi naravoverskimi znaki, trikotniki in črtami, ki jih najdemo v Medveščkovih objavah. Lastnik hrani tudi družinske dokumente in osebni predmet prednika iz sredine 18. stoletja, ki naj bi bil pismen in spoštovan mož in h kateremu so, tako kot k naravoverskim voditeljem dehnarjem, prihajali po nasvete od blizu in daleč. Lastnik se ne spomni, da bi že prej koga to zanimalo.¹

¹ Podatke o lastniku hranim v osebni arhivu.

V fotografski izplen SEM za teren Črni vrh, Vojsko spada tudi "golobček nad mizo" pri Furlanu na Strmcu (SEM, 1959). Čeprav leseni golobček na eni fotografiji očitno visi na vrvici zunaj hiše, bi ob klasifikaciji "nabožni predmet" sklepali, da gre za upodobitev Sv. Duha, ki naj bi ga ljudje obešali nad mizo za blagoslanje in blagoslov. Viseči "sveti duhec" naj bi predstavljal "gmotno pričevanje določene verske zavesti" in "dolgo časa prezrto dediščino srednjeevropskega prostora, zlasti območja Alp" (Bogataj 2003, 37). V terenskem popisu ljudskega stavbarstva iz leta 1954 za domačijo v Novakih na Cerkljanskem najdemo natančen izris tlorisa prostorov, opis bornega pohištva in zgražanje nad umazanijo in sobivanjem ljudi in živali ter kratko omembo: "Sv. Duha iz lesa [nad mizo] ali v "glažu" je delala neka Beta, u. 1891" (Šarf 1954). Pavel Medvešček pa je leta 1967 na Hojah spraševal po "doma na stropu na vrvici obešenega lesenega belega goloba z razprtimi krili" in dobil odgovor: "Le ponovil bom besede starega očeta, ker drugega ne vem. Tistemu golobu so oni rekli zduhn in nihče niti besede o golobu. Kot zduhn naj bi predstavljal vse prednike, ki so živeli v hiši in ji zato prinašajo srečo in mir" (Medvešček 2015: 454). Sta popisovalka leta 1954 v Novakih in fotograf SEM leta 1959 evidentirala svetega duhca, zduhna ali, vsled naravoverske mimikrije, oboje? Še leta 2020 sem na Cerkljanskem dokumentirala dovršeno izdelanega lesenega goloba, ki je bil najden v skrinji lastnikove pokojne stare matere, primožene iz kmetije, omenjene v Medveščkovem etnografskem gradivu.²

Opisana sta le dva primera. Odkar po zaslugi Pavla Medveščka vemo, kaj iskati, se je še več potencialnih potrditev za obstoj naravoverstva v "zunanjih" virih izkazalo na dosegu roke, kot so se digitalne zbirke SEM. Če k temu dodamo še zgodovinoisne vire, ki posredno potrjujejo ali navajajo znake obstoja naravoverstva, kot so med drugimi Rutar (1882) in Muznik (2000) ter kronike lokalnih far in župnij (npr. Carli 1878), v katerih zasledimo ogorčenje cerkvenih vizitatorjev nad neznanjem verouka, nazadovanje pobožnosti, bojkotirane gradnje kapel in cerkva itd., kar so značilne naravoverske oblike pasivnega odpora, ni mogoče trditi, da naravoverstvo sploh ni bilo nikjer "uradno" zaznano, le prepoznano in priznано ni bilo kot tako. V skladu z interpretativno metodo posrednega razbiranja, ki jo je razvil italijanski zgodovinar Carlo Ginzburg (1990), so Ginzburgovi inkvizitorji nehote postali antropologi čarovniških procesov v zgodnjenovoveški severni Italiji. Tudi zahodnoslovenski kronisti, večinoma lokalni župniki, so nehote potrjevali obstoj naravovercev skozi svoje kritike slabih kristjanov. Šele kombiniranje "zunanjih" virov in ohranjenega izročila daje slutiti celovitejšo sliko kompleksne, razslojene in razdeljene kmečke družbe na Primorskem v preteklosti (Toplak 2019b).

Ob opisanih delovnih razmerah in okoliščinah, v katerih je nastala Medveščkova etnografija, se zdi nepravilno, da se danes od Pavla Medveščka - Klančarja pričakuje sodobni tehnični in znanstveni standardi obdelave podatkov ali pa se mu odreka verodostojnost in s tem vrednost njegovih odkritij. Dvomi o njegovem delu so ga, ob upoštevanju dolgoletnih naporov, razumljivo presenečali in prizadeli, a iz osebne izkušnje lahko potrdim, da je bil pripravljen pokazati izvirne zapise, če je le bil naprošen. Osebnostno se je udeleževal dogodkov, kjer bi ga dvomeči strokovnjaki lahko soočili s svojimi dvomi, pa so ne le skoraj spregledali njegovo prisotnost, ampak je na vsaj enem tovrstnem javnem dogodku eden izmed njegovih kritikov tudi priznal, da Medveščkovega gradiva ni utegnil preučiti (Etnološki večer 2018). Na Medveščkovo željo je bil organiziran javni pogovor, na katerem je

² Podatke o lastniku hranim v osebni arhivu.

razložil svoj način dela, a od povabljenih etnologov se ga ni udeležil nihče (Javni pogovor 2019).

Izvirni zapisi, ki sem jih v okviru raziskovalnega sodelovanja s Pavlom Medveščkom imela priložnost prebrati, se vsebinsko niso razlikovali od poznejših končnih objav. Seveda so pričevalci naravoverstva govorili v narečju; Pavel Medvešček je pri zapisih teh pogovorov, ki so bili pravzaprav opisi oziroma povzetki, prečistil izražanje pričevalcev skozi lastno jezikovno znanje s ciljem približanja vsebine širši javnosti nekoč, ko bo mogoče in mu bo dovoljeno – navsezadnje so mu prav s tem namenom vsaj nekateri naravoverci tudi zaupali.³ Imel je tudi nedvomen pisateljski dar; včasih tako pretanjeno slogovno preliva slovnične osebe med seboj, da nepozoren bralec nenadoma ne ve več, kdo pravzaprav govori – spregovori že davno pokojni pričevalec o preteklosti. Imel je izjemen spomin za podrobnosti, ki delajo zapisane pogovore zanimive in prepričljive. A zato še ni mogoče sklepati, da so izmišljeni.

Čeprav je Pavel Medvešček nekaj izvirnikov žal tudi zavrgel, ko so bili prepisani “na čisto”, nič na številnih ohranjenih obrabljenih beležkah, popisanih z bledečim pisalom z Medveščkovo značilno pisavo, ne navaja k dvomu, da bi lahko nastali pozneje od skrbno zabeleženih datumov vnosov. Medveščkovih beležk oziroma “zvezkov”, kot jih je sam imenoval, je več deset. Nekateri so povsem popisani, nekateri napol prazni, ker je avtor zbrane informacije poskušal sproti nekoliko vsebinsko urediti v tematske sklope. V arhivu Slovenskega etnografskega muzeja hranijo zelo podobne zvezke iz istega obdobja, ki jih je popisala starosta slovenske etnologije, prof. Marija Makarovič. Njena raziskovalna skupina je posnela zanimiv kratek film o “zadnjem vraču na Pohorju” (SEM 1963), a njena zabeležka o domačiji, od koder je izviral “vrač”, je bila osredotočena na oblačilno kulturo, kar je bila njena specializacija (sic!).

Pavel Medvešček je ob prepisovanju pogovorov morda uporabil kak izraz, ki je bil sinonim za besedo pripovedovalca, vsebine in pomena pa s tem bistveno ni okrnil, zato še ni mogoče zavreči celotnega njegovega opusa kot literaturo pisca z bujno domišljijo. V zapisih je večkrat poudaril, da so bili nekateri njegovi sogovorniki razgledani, če že ne formalno izobraženi. Naletel je tudi na dostopnejše in elokventnejše “mediatorje” med skupnostnim in zunanjim svetom (Hrobat Virloget 2017, 87), eden od teh je bil nedvomno Medveščkov najpomembnejši informator Janez Strgar iz Volčanskih Rutov.⁴ Pri kritičnem vrednotenju vsebine Medveščkovih zapisov danes je lahko tako prisotna tudi nezmožnost življenja v povsem drugačen svet naravovercev, pri čemer znanstvenike ne ovirajo le anti-intuitivni nazor raziskovalnih subjektov (Ibid., 88), ampak tudi predsodki o izobraženosti in posledičnem besednjaku pripovedovalcev.

³ “Nobene zahvale mi ne dolguješ. Povedal sem ti le o enem delu naše zgodovine. Zdi pa se mi, da je moja dolžnost, da ti to povem, saj si le en člen te skupnosti. O tebi mi je pripovedoval tudi Javorjev Tone. Tudi on ti je hvaležen, da si to zapisal. Saj bo, če bo, to edino pisno pričevanje o našem verovanju, ki smo ga po čudežu vsaj delno ohranili” (Medvešček 2015, 232).

⁴ Imela sem možnost vpogleda v seznam izposoje knjig na članski izkaznici Janeza Strgarja v tolminski knjižnici, Strgar pa naj bi pogosto posojal knjige iz lastne knjižnice tudi drugim ljudem. Med terenskim raziskovanjem sem videla knjižne police na odročnih kmetijah Tolminskega in Cerkljanskega, ki so vsebovale tudi filozofska dela, izdana v obdobju, v katerem je Medvešček intervjuval svoje sogovornike. To so bili časi, ko so akviziterji po domovih prodajali knjige Prešernove, Mohorjeve in Cankarjeve založbe, v letnih zbirkah katerih je bilo mogoče najti tudi čtivo za zahtevne bralce. Revni ljudje knjig niso kupovali za okras.

Pavel Medvešček je nedvomno občutil nostalgijo za izgubljeno preteklostjo njegovih domačih krajev in ta vrednostna orientacija je morala vplivati na njegovo komunikacijo z naravoverci (Kozorog 2021a, 320). Če bi imel drugačno, bi se v pogovorih pač osredotočil na drugačne vsebine. Njegovo poizvedovanje ni bilo znanstveno v tem smislu, da bi bilo sistematično, celovito in bi vodilo k optimalnemu spoznanju raziskovane materije. Navsezadnje je bil odvisen tudi od tega, na koga je naletel in kaj so mu ljudje bili pripravljeni povedati na podlagi zaupanja, ki si ga je pri njih pridobil. V pristni volji do spoznavanja preteklosti, iskreni želji razkriti skrivnost, ki jo je slutil že v otroštvu, je bila po moji izkušnji večletnega sodelovanja z njim njegova največja motivacija. Kot je zagotovil Janezu Strgarju: "Moj edini interes in namen je zgolj to, da to zapišem in da bodo o tem nekoč izvedeli tudi drugi" (Medvešček 2015, 41).

Uvodoma omenjeni trije znanstveniki naj bi zahodnoslovensko naravoverstvo "reinterpretirali v luči lastnih ekspertnih znanj in mu [] dali legitimnost etnografskega vira" (Kozorog 2020, 111). Reinterpretiranje v luči lastnih ekspertnih znanj je neizogiben znanstvenoraziskovalni postopek, kjer po popperjansko preverjamo ovrgljivost svojih teorij. Tudi sama sem kot politologinja začela raziskovati Medveščekovo gradivo sprva zato, da bi preverila svoje teze o postkolonialnosti slovenske družbe (Toplak 2019a). Na koncu koncev pa bi tudi Kozorogovo znanstvenoraziskovalno zanimanje za posoške naravoverce lahko povezali z njegovim posebnim etnološkim interesom za Tolminsko (npr. Kozorog 2009). Vsi vpleteni znanstveniki smo torej, z menoj vred, reflektirali Medveščekovo gradivo skozi lastne raziskovalne prioritete in interese. Zakaj bi bila lastna perspektiva upravičen očitek Pavlu Medveščku, ki ni imel znanstvenoraziskovalne izobrazbe?

Kozorog navsezadnje meni, da je presojanje verodostojnosti etnografskega vira objektivnejše brez neposrednega stika z njim oziroma z njegovim avtorjem (Kozorog 2021b, 206). Katja Hrobat Virloget pa mu utemeljeno posredno ugovarja, da je vsaka antropološka resnica "osebno specifična", in spomni, da je kultura konstrukt (Hrobat Virloget 2021, 198). Za celostno interpretacijo etnografskega vira sta po mojih izkušnjah potrebna tako objektivizirajoča distanca kot zavedanje o neizogibni lastni subjektivnosti. Če Pavla Medveščka ne bi poznala in z njim sodelovala, bi dojemala njegovo delo drugače, saj bi si sama odgovarjala na vprašanja, ki sem mu jih lahko sproti postavljala. Za raziskovalke in raziskovalce zahodnoslovenskega naravoverstva je nedvomno velika izguba, da je Pavel Medvešček - Klančar, najpomembnejši vir znanja o zahodnoslovenskem naravoverstvu in morda zadnji naravoverec, 22. oktobra 2020 žal preminil.

"Posoško staroverstvo"?

Katoliški sosedje so naravoverce obsojali kot čudake in slabe kristjane ter jih slabšalno klicali staroverci, pogani, dupleži ali kačarji (zaradi posebne vloge kač v njihovem verovanju). Pripadniki skupnosti sami so se šteli za naravoverce, a so ta izraz omenili le trije od številnih Medveščekovih sogovornikov⁵ (Medvešček 2015, 258, 267). Samo en Medveščekov sogovornik je uporabljal izraz svojeverci, domnevno poznan le v dolini Idrije (Ibid., 495).

⁵ V izročilu se je ohranilo tudi nekaj lokalnih poimenovanj, npr. daunci. Nanj naj bi spominjal hrib Davinec oz. Daunc v bližini Orehka pri Cerknem, morda pa je bilo povezano tudi z devinco,

Prav tako je poimenovanje "prva vera" zapisano le na enem mestu (Ibid., 365). Veliko pogosteje oziroma praviloma so imenovali same sebe preprosto "mi" oziroma "naši",⁶ kar odpira zanimiva vprašanja glede izvora naravovercev in njihovih odnosov z večinskimi kristjani. Ko se nekaj poimenuje, se imenovalec z dejanjem poimenovanja od imenovanega namreč (raz)loči in tako vzpostavi temeljno dvojnost, razliko, ki omogoča zavedanje in prepoznanje. Toda ko se nekaj poimenuje, je imenovano s tem tudi šele priklicano v objektivni obstoj in tako lahko preneha biti skrivnost. Zato je na mestu vprašanje, ali je odsotnost kolektivnega endonima pri naravovercih posledica prikrivanja obstoja njihove skupnosti in dihotomija "mi" - "oni" odraža zgolj antagonizem med vernimi in drugovernimi ali tudi časovno umestitev/zaporedje obstoja "naše", domače vere in naravovercem tuje krščanske vere.

Izrazi "staroverci", "staroverstvo" in "stara vera" so se v slovenski javnosti uveljavili po tem, ko jih je uporabil Goriški muzej, ki je leta 2014 postavil prvo javno razstavo obsežne predmetne zbirke Pavla Medveščka in objavil dva razstavna kataloga z naslovom Staroverstvo in staroverci. Istega leta se je v Sloveniji formalno registriralo društvo z imenom "Slovenski staroverci".⁷ V pisnem viru je prvi uporabil ta izraz Medveščkov sodelavec Rafael Podobnik (Medvešček 2006, 275). Toda poimenovanje "staroverci" zavaja k zamenjavi z rusko pravoslavno heretično ločino starovercev (*staroveri*) iz 17. stoletja; vsaj en slovenski katoliški duhovnik tudi trdi, da če že, je krščanstvo "stara vera", saj so bile prve škofije na današnjem slovenskem ozemlju ustanovljene že v 2. stoletju našega štetja.⁸ Zadevno skupnost v svojih znanstvenih besedilih zato obravnavam kot naravoverce. To samopoimenovanje se zdi najprimernejša izbira, saj bi bilo samopoimenovanje "naši" preveč dvoumno v kontekstu kolektivne identitete sodobne Slovenije. Pomembno je tudi, da se v poimenovanju ohrani razsežnost "vere", saj je bilo strahospoštljivo čaščenje narave ključna značilnost zahodnoslovenske naravoverske kulture in je zato termin naravoverstvo tudi dobesedno opisno ustrezen. Po drugi strani pa kljub vzporednicam med nekoč na Slovenskem živečimi naravoverci in tradicionalnimi skupnostmi po vsem svetu, ki še gojijo avtohtona verovanja, pri zahodnoslovenskem naravoverstvu ne gre za gol prevod angleške besedne zveze *nature religion*, opredelitev "naravoverja" vključuje namreč tudi najrazličnejše oblike novodobnega poganstva (Beyer 1998, 17).⁹ Predvsem pa so zahodnoslovenski naravoverci dosledno poudarjali, da naravoverstvo ni religija, temveč način življenja (Medvešček 2015, 70, 227, 456) ali z besedami Medveščkovega informatorja Janeza Strgarja iz Volčanskih Rutov: "Vera je končna. Staroverstvo pa je temeljno in večno kot narava, ki se vseskozi obnavlja in spreminja ter zato preživi" (Ibid., 275). Vsaj Janez Strgar je torej razlikoval med religijo kot družbenim konstruktom in vero v naravo kot "objektivno" stvarnostjo. Navsezadnje, ime "naravoverci" je štel za najprimernejše tudi Pavel Medvešček, ki je po volji zadnjih preživelih naravovercev

kakor so naravoverci imenovali sveti potok ali sotočje, saj ena izmed devinc, Jesenica, izvira v neposredni bližini Davinca (Medvešček 2015, 484).

⁶ Glej med drugim Medvešček 2015, 92, 138, 204, 206, 236, 243, 267, 339, 464, 468, 533.

⁷ Odtlej preimenovano v Društvo Staroverci.

⁸ Iz pisne komunikacije s slovenskim religiologom, prof. Marjanom Smrketom, 28. 3. 2019.

⁹ Beyer definira *nature religion* kot "religiozna in kvazireligiozna gibanja", ki praviloma ne vzpostavljajo cerkvenih institucij in ne zaupajo političnim avtoritetam, pripisujejo velik pomen fizičnemu prostoru in gojijo vrednote holizma, individualizma in egalitarizma (Beyer 1998, 16–17).

na desnem bregu Soče postal eden izmed “naših”; raziskovalno društvo, ki ga je soustanovil leta 2017, se zato imenuje Društvo za raziskovanje posoškega naravoverstva Matjar.

Pridevnik “posoško” v opisni besedni zvezi “posoško naravoverstvo” se ob upoštevanju razpoložljivih virov izkazuje kot nezadosten. Objavljeno Medveščkovo etnografsko gradivo zadnje naravoverce sicer umešča v območje, ki ga na severu približno opredeljuje Triglavski narodni park v Julijskih Alpah, na vzhodu cerkljanska in idrijska podalpska krajina, na jugu Banjška planota in na zahodu dolina mejne reke Idrije. Gre torej za porečje Soče s pritoki. Podobno zamejitev nakazuje tudi geografska razprostranjenost pričevanj o najvišjem boštvu naravovercev Nikrmani v *Medveščkovih zapisih* (Pleterski 2022, 129–130). Toda v knjigi *Iz nevidne strani neba* je Pavel Medvešček objavil tudi nekaj “drobcev” o obstoju naravoverstva izven Posočja, še več pa v predhodni knjigi *Let v lunino senco*, ki obsega zapise s Tolminskega, Cerkljanskega, Idrijskega, Goriškega, Krasa, Snežniškega, Čičarije ter jadranskega zaledja oziroma slovenske Istre. Nedavne ugotovitve s terena tudi kažejo, da je med slovensko govorečim prebivalstvom na italijanski strani državne meje v deželi Benečija/Julijska krajina, morda ob desnih pritokih Soče, še živ spomin na izročilo čaščenja narave, kar pa je Pavel Medvešček zaradi omejitev hladne vojne komaj kaj lahko raziskal. Šele ko bo objavljena celota Medveščkovega gradiva, bodo ozemeljske razsežnosti zahodnoslovenskega naravoverstva lahko natančneje opredeljene.

Naravoverska kultura je torej v preteklosti precej verjetno obsegala ne le Posočje, ampak veliko večje območje med Julijskimi Alpami in Jadranom. Najbolj severno omenjan toponim v Medveščkovem gradivu je sveta gora Triglav (Medvešček 2015, 236), najbolj jugovzhodni je sveta gora Snežnik (Ibid., 522), najjužnejši naveden kraj pa so Dvori na kraškem robu tik ob slovensko-hrvaški meji (Medvešček 2006, 254). Po analogiji z zahodnim robom naravoverskega ozemlja je slednje v preteklosti na jugu lahko segalo tudi čez mejo v današnjo hrvaško Istro. To obsežno območje dopušča različne hipoteze o izvoru naravovercev glede na znane zgodovinske (na)selitve, o čemer bo več govora še v nadaljevanju. Domnevna “naravoverska dežela” precej natančno ustreza tudi slovensko govorečemu delu avstrijskega Primorja (Österreichisches Küstenland), enoviti kronski pokrajini Avstrijskega cesarstva od leta 1813 do razpada Avstro-Ogrske leta 1918.¹⁰

Kjerkoli je že prišlo do prvotne naselitve naravoverske skupnosti, se zdi – na podlagi naravoverskega izročila in “končnega” stanja sredi 20. stoletja –, da so se naravoverci sčasoma umaknili v oddaljene hribovite predele stran od stalnega toka sprememb v dolinah; tako je njihova kultura lahko preživela skozi številne generacije. Modernizacijski procesi, ki so ogrožali in sčasoma uničili številne tradicionalne družbe po vsem svetu, so v zgodovinsko slovensko govorečih deželah zamujali zaradi njihovega strateškega prehodnega pomena; namesto da bi vlagali v različne oblike “napredka”, so kolonizatorji in vladajoče oblasti zmeraj znova dajali prednost provincialni, državni in celo kontinentalni vojaški obrambi in varnosti. Današnja zahodna Slovenija je bila ob tem obmejna regija med Beneško republiko (od 9. stoletja do leta 1797) in avstrijskim habsburškim cesarstvom (od 13. stoletja do leta 1918). Za obe evropski velesili je bila to oddaljena obrobna pokrajina,

¹⁰ Pred avstrijsko vladavino je bila današnja zahodna Slovenija razdeljena med goriške bavarske grofe (od sredine 12. stoletja do leta 1500) in oglejsko patriarhalno državo (od 6. stoletja do leta 1751). Oglejski patriarhi so bili tudi zadolženi za pokristjanjevanje teh dežel, bolj ali manj sočasno s frankovsko/bavarsko teritorialno kolonizacijo v 9. stoletju.

kjer je bila osrednja državna oblast manj prisotna kot bližje središču. Zato se je vsakdanje življenje prebivalcev tukajšnjega hribovskega podeželja v obdobju med poznim srednjim vekom in industrijsko dobo le malo spremenilo. Njihova predmoderna kultura kljub oddaljenosti od glavnih tranzitnih poti seveda ni bila varna pred spremembami; še zmeraj jo je bilo treba nenehno prilagajati, da bi jo ohranili za naslednje generacije. Zato je danes zelo težko, če ne celo nemogoče oceniti, kaj je v ohranjenih virih dejansko izvornega in kaj nasledek prilagoditvenih in preživetvenih strategij, še zlasti ko gre za prežemanje z večinsko krščansko religijo. Majhna preživela skupnost na desnem bregu Soče, s katero je sredi 20. stoletja najbolj intenzivno komuniciral Pavel Medvešček, je bila osamljena in izolirana, zato tamkajšnja inačica naravoverskega načina življenja in verovanja ne more biti samoumevno reprezentativna za naravoversko kulturo na splošno.

Naravoverska primordijalna družbena forma, heterotopija in infrapolitika

Če mislimo Slovenijo kot (post)kolonijo v kontekstu sodobnih postkolonialnih študij subalternosti, lahko s teoretskimi orodji, ki so jih razvili avtorji z drugih, od Evropejcev koloniziranih celin, relevantno na novo osvetlimo tudi zgodovinske notranje kolonizacijske procese v Evropi in njihove družbene posledice. Zaradi svoje domnevne staro(žitno) sti naravoverska skupnost, podobno kot slovanska župa, morda celo predstavlja primordijalno družbeno formo (Tapia 2015; Toplak 2019a) ali prvotno obliko zahodnoslovenske družbenosti, ki po stopnji (ne)ujemanja med subnacionalnimi tradicionalnimi oblikami kulturnega življenja in moderno "nacionalno" kulturo določa zmožnosti upiranja družbe zunanjim ideološkim in epistemološkim vplivom. Prvotne oblike družbenosti so pravzaprav izraz zgodovinskega odnosa med (nacionalno) državo in družbo, kot ga je opredelil že Karl Marx, Rene Zavaleta Mercado in Luis Tapia Mealla pa sta ga postavila v okvir subalternih študij (Toplak 2019b, 272). Učinek ohranitve ali oživitve prvotne družbene oblike je lahko "večja ali manjša organskost oblasti v smislu večjega ali manjšega ujemanja med nedržavnimi oblikami političnega življenja in državo, [kar] določa zmožnost upiranja zunanjim determinacijam, pravzaprav zmožnost, da se neka lokaliteta misli iz sebe" (Kurnik 2019, 254). Prvotna oblika družbenosti je torej oblika družbene organizacije ali družbene prakse, ki dela skupnost odporno proti zunanjim pritiskom, ki ogrožajo kolektivno identiteto in relativizirajo razloge za obstoj skupnosti. Skupnost se iz svoje prvotne oblike družbenosti najlažje upira vsaki kolonizaciji, politični, gospodarski, kulturni, epistemološki itd. Te kolonizacijske pritiske je mogoče povzeti kot antitradicionalni "liberalni zahodni model" mišljenja in življenja, ki ni strategija spoznavanja realnosti, ampak dejansko *strategija (pre)urejanja realnosti* (Tapia v Kurnik 2019, 255) na način, da obvelja le ona, hegemonika percepcija realnosti.

Zahodna epistemologija, utemeljena na hierarhiziranju na podlagi kolonialne razlike in na naturalizaciji slednje, izpostavlja "univerzalno mesto" izjavljanja, mesto, ki je na videz nevtralnno, dejansko pa prikrito kontinuirano nasilje kolonizacije (Ibid., 257). Celovitost in kompleksnost naravoverskega izročila ter stoletja dolgo preživetje naravoverske skupnosti pa po drugi strani dokazujejo, da se je bila naravoverska skupnost kljub vsem zgodovinskim kolonizacijskim pritiskom (in morda prav zaradi njih) zmožna misliti

avtonomno, iz sebe; to je počela na način "mejnega mišljenja" (Mignolo 2012, 173), ki prestavlja epistemološko mesto izjavljanja s hegemonkega centra na rob in ga povsem kontekstualizira v času, prostoru in ekosistemu.

Kolonialno razlikovanje je prvotno hierarhiziralo posameznika in družbe po kriteriju rabe pisane abecede, kasneje glede na "zgodovinskost" in po weberjansko glede na posedovanje "resnične" vednosti (Ibid., 648–649). Zato je pomembno upoštevanje drugačnega pojmovanja časa in datiranja v ustnih (mikro)zgodovinah, kot je naravoverska, ki ju moderna zahodna etnologija relativizira (Šmitek 2011), avtorji subalternih študij pa jima vračajo pomen (Mignolo 1995, viii). Naravoverska biocentrična epistemologija se je razvila v svetu, kjer je vse živo in akter, zato je tu spoznavanje drugačno kot v svetu doslednega objektiviranja in desubjektiviranja. Cilj perspektivističnega prevajanja kolonialnih/kulturnih razlik v zahodni epistemološki okvir torej ni iskanje *sinonimov* v našem človeškem pojmovnem jeziku za predstave, ki jih uporabljajo Drugi. Bistveno je ne spregledati razlike v *homonimih*, ki navidezno povezujejo naš jezik z jeziki Drugih (De Castro 2009, 39–40). Zavedati se je tudi treba, da se prav s prevodom marsikateri odtенок pomena neizogibno izgubi. Raziskovanje naravoverstva zato pomeni še prav poseben epistemološki izziv, saj se je skoraj nemogoče živeti in korektno razumeti ne le druge kulture v prostoru, ampak tudi lastno kulturo v času. Tradicionalno pridobivanje naravoverskega znanja je potekalo skozi večgeneracijsko opazovanje naravnih pojavov in dolgoročno prenašanje/kopičenje zbranih informacij skoraj izključno prek ustnega izročila, kar je metodološko nezahodno. Namesto vnaprejšnjega spregledovanja ali folkloriziranja tovrstne proizvodnje vedenja kaže iskati načine, kako "prevajati" tako dosežena znanja v sodobni znanstveni diskurz, ne le z namenom priznavanja njihove veljavnosti v kontekstu kulturne korektnosti, ampak tudi integriranja in nadgrajevanja teh znanj v hitrejšo in celovitejšo razumevanje naravnih pojavov, od katerih smo tudi "zahodnjaki" življenjsko odvisni, četudi nam priznavanje tega dejstva onemogoča vseprisotni antropocentrizem.

Drugo relevantno politološko teoretsko orodje za interpretiranje zahodnoslovenskega naravoverstva je koncept heterotopije (Foucault 1984). Heterotopija je "drugačen" (družbeni) prostor, ki deluje po nehegemonkih pravilih in se sicer na prvi pogled zdi podoben drugim prostorom, a ni tako. Če je utopija imaginaren idealen prostor, distopija pa njeno imaginarno nasprotje, je heterotopija realen prostor, v katerem ljudje živijo spremembo, drugost. Foucault uvede heterotopijo z uvidom v svet, kakor ga je doživljal v šestdesetih letih 20. stoletja, a s skoraj preroško lucidnostjo njegova tedanjost že vključuje tudi elemente naše sedanjosti: "Živimo v času simultanosti, živimo v obdobju prekrivanja bližnjega in oddaljenega, enega ob drugem, disperzije ... razprave se danes odvijajo med pobožnimi nasledniki časa in fanatičnimi naseljenci prostora." Posledično "je čas samo eden od načinov ločevanja prvin, ki sestavljajo prostor", to pa vodi v "praktično skrunitev prostora, pri čemer izginejo razlike, ki so nekoč bile svete: razlika med javnim in zasebnim prostorom, med družinskim in družbenim prostorom, med kulturnim in utilitarnim prostorom, med prostočasnim (sic!) in delovnim prostorom. Včasih smo živeli in še kako danes živimo znotraj celote odnosov, ki definirajo prostore, ki so med seboj neločljivi in jih ni mogoče sestavljati" (Ibid., 46). Foucault v okviru te postmoderne prostorske paradigme prepoznava tudi prostore, ki "imajo zanimivo lastnost, da so v odnosu z vsemi drugimi prostori, toda na način, zaradi katerega je postavljena pod vprašaj, nevtralizirana ali obrnjena na glavo celota odnosov, ki jih ti prostori ustvarjajo, odražajo in mislijo" (Ibid.). To so torej

heterotopije, ki so po Foucaultu drugače od utopij, imaginarnih prostorov, "oblika dejansko realizirane utopije". Foucault za identifikacijo heterotopij predlaga t. i. heterotopologijo, utemeljeno na naslednjih načelih: 1) heterotopije so prisotne v vseh kulturah v različnih oblikah; 2) heterotopije lahko spreminjajo svojo funkcijo s časom; 3) v heterotopiji je možno prekrivanje prostorov, ki so v realnosti nezdržljivi; 4) znotraj heterotopije obstaja heterokronija, kar pomeni, da pripadniki heterotopije živijo po drugem času kot večina zunaj nje; 5) heterotopije imajo sistem odprtosti in zaprtosti, ki jih dela sočasno nedostopne in ranljive; 6) heterotopije v odnosu do preostalega prostora igrajo vlogo iluzije ali perfekcije/kompensacije (Ibid., 47–49). Foucault kot skrajni primer politične heterotopije navaja jezuitske kolonije v Južni Ameriki, a heterotopije so tudi pokopališče, gledališče, hiralnica, vojaška kasarna, pa še komune, skvoti in različne verske skupnosti (hindujski ašram, judovski kibuc, amiške vasi itd.).

Za aplikacijo Foucaultovega teoretskega orodja je še zlasti pomembno zadnje načelo, ki heterotopije določa glede na njihov učinek na druge prostore oziroma interakcijo z njimi. Po tem načelu se heterotopije delijo na skupnosti, ki si prizadevajo živeti definirani ideal (demokratične) družbe in so torej prostor kompensacije za zelo nepopolne obstoječe družbene prakse, ter na skupnosti, ki so razvile povsem svojstvena, izvirna pravila in institucije, ki niso nadgradnja ali optimizacija obstoječega, ampak poskušajo obstati na radikalno drugačen način – kot prostor iluzije.

Če opisano uporabimo na primeru razpoložljivega vedenja o naravoverski skupnosti, najprej pritegne pozornost, da je skupnost delovala kot kompensacija in iluzija hkrati. V etičnem smislu je naravoverska skupnost kompenzirala za moralne odklone krščanske večine z višjimi standardi vedenja in ravnanja in bila kot taka kljub svoji skrivnosti tudi prepoznana med nekaterimi pripadniki večine (Medvešček 2015, 192, 246, 321). Naravoverska skupnost pa je predstavljala tudi iluzijo s svojimi izvirnimi institucijami in praksami, ki so bile drugačne ali celo nasprotno krščanskim (npr. prasila Nikrmana nasproti katoliškemu Bogu, cerkvena stavba nasproti svetišču v naravi, individualni neposredni stik z božjim nasproti množičnim posredovanim obredom, itd.). Po drugi strani je naravoverstvo očitno obstajalo dovolj dolgo, da je med obema poloma prihajalo tudi do pojmovnega prežemanja, zaradi katerega najdemo med njima tudi številne vzporednice (npr. krščanski Bog in Nikrmana sta oba dojeta kot stvarnik oziroma stvarnica Zemlje). Če bi primere tega prežemanja šteli za dokaze kompensacije, bi s tem sprejeli časovno razvrstitev krščanstva in naravoverstva v smislu, da je krščanstvo starejše in se je naravoverstvo oblikovalo v odnosu do njega, za kar pa za zdaj ni stvarne podlage, prej nasprotno.

Pri drugih heterotopoloških pravilih naravoverska skupnost prav tako ustreza teoretskemu modelu. V skupnosti je vladala heterokronija ali drugočasje, saj so naravoverci praznovali svoje praznike ob drugih dnevih v letu kot kristjani in so se bolj ravnali po luninem kakor po papeškem sončnem koledarju (Ibid., 310). Naravoversko heterokronijo tako ponazori tudi Janez Strgar: "[Stara vera] je sestavni del celovitega življenja, ki pa se prepleta z naravo. Ne moreš iz njega, ali pa ga deliti tako, da bo na eni strani delo, na drugi pa stara vera. Deluje samo združeno in v tesni povezanosti obojega. V tem je tudi bistvena razlika z večinsko vero, ki mora imeti nedelje in praznike, da vero poglobljeno dojemajo. Pri nas pa je ,nedelja' celo življenje" (Ibid., 95). Sočasno so naravoverci zaradi grožnje represije morali vsaj na zunaj upoštevati tudi čas obdajajočega jih večinskega prostora.

Fizični prostor naravoverstva se je s fizičnim prostorom Drugih nedvomno prekrival v skladu s tretjim Foucaultovim heterotopološkim načelom, zlasti je to očitno v primeru ozemeljskih tročanov. Tročani, neke vrste energetske triade v varstvu posvečenih prodnikov kačjih glav, so naravovercem zagotavljali varnost in plodnost, za kristjane, ki so nevede sobivali v ozemeljskih tročanih, pa ti trikotni prostori niso imeli tega (ali sploh kakršnegakoli) posebnega pomena. Naravoverci so zamejili svoj prostor z opredelitvijo svetih rek, vrhov, jam, ki so za kristjane bili samo reke, vrhovi in jame. Tako je obstoj naravoverstva vodil v prekrivanje dveh ne le različnih, ampak tudi nezdržljivih fizičnih prostorov, naravoverskega biocentričnega v strahospoštovanju do narave ter krščanskega antropocentričnega in izkoriščevalskega v naraščajočem konfliktu z naravo, "Satanovo cerkvijo". Znotraj tega večplastnega prostora je vse manj številna naravoverska skupnost obstajala kot mreža na številne načine povezanih točk, ki so jih predstavljale naravoverske kmetije. Tudi naravoverski kmečki domovi so bili vsak zase heterotopija, saj se je za njihovimi zidovi živelo na antihegemonski način, medtem ko sta bila zunaj domov nezogibna sobivanje in kompromis. Ko pa je pritisk večinske kulture postal dovolj velik, da so naravoverci začeli po domovih preventivno nameščati božje in svetniške podobice, se je prostor naravoverstva zožil najprej na zasebne prostore v hišah, proti koncu že tudi na prostore občasnih srečanj med pripadniki skupnosti, navsezadnje pa na telesa zadnjih naravovercev in njihove misli.

Glede na peto heterotopološko načelo je naravoverska skupnost morala biti bolj zaprta kot odprta, iz samoohranitvenih razlogov. Zaprtost naravoverske heterotopije se je izražala v skrajni prikritosti, pogoju biološke pripadnosti in zavračanju spreobračanja. (Malo) številnost naravovercev je seveda sčasoma prišla v obratno sorazmerje s prikritostjo njihove skupnosti, saj so krščanski sosede imeli vse več uvida v življenje naravoverskih družin in posameznikov. Največja nevarnost v odnosu do večinskih kristjanov je bilo izdajstvo, ki ni pomenilo le kompromitacije razkritega posameznika, ampak samodejno celotne družine in skupnosti. O ravni strpnosti skupnosti potemtakem zgovorno priča dejstvo, da spreobrnitve posameznika v kristjana kljub grožnji razkritja niso kaznovali (Medvešček 2015, 96), dobro povzeta pa je tudi v besedah zelo zavzetega naravoverca Toneta Kopoviščarja: "Kar je za nas dobro, ni nujno, da je tudi za druge" (Ibid., 65).

Morda je še pomembnejše za razumevanje prostorske svojstvenosti naravoverstva, da je bil naravoverski dom odprt za druge razsežnosti interakcij, saj je vsaka kmetija imela vez s svojim posebnim drevesom, svojo zvezdo zaščitnico, svojo vodo in svoj žar kamen, ki je kmetijo v prostoru in v času povezoval z drugimi naravoverskimi kmetijami, kjer je bil v ognjišče vgrajen žar kamen. Enako povezovalno vlogo so igrali še kamenčki veziči (Medvešček 2015, 505). Naravoverska heterotopija je bila tako navznoter odprta za posvečene prek stvarnih in transcendentnih komunikacijskih poti, za vstop v skupnost pa sta bila potrebna dovoljenje (skupnostnega vodje dehnarja) in dosmrtna iniciacija, najboljša iniciacija sploh pa je bilo rojstvo v naravoversko družino. Zaradi nenehnega pregona se je skupnost vse bolj zavijala v skrivnost, dokler se v drugi polovici 20. stoletja ni znašla v nerešljivi bivanjski dilemi: možni novi člani so postali nujni za nadaljnji obstoj, a so predstavljali obnem tudi grožnjo razkritja. Tudi od tod velike skrbi zadnjih stricev v Volčanskih Rutih, ali naj svoje skrivnosti zaupajo Pavlu Medveščku.

Verodostojnost Medveščkovega gradiva naj bi med drugim postavljalo pod vprašaj dejstvo, da naj bi bilo naravoverstvo predstavljeno kot izolirana ločena kultura brez "sim-

patije” oziroma interakcije z večinsko krščansko kulturo (Kozorog 2020, 112–113; 2021, 318). Tej tezi ni mogoče pritrrditi. Naravoverci so spoštovali načelne kristjane (Medvešček 2015, 85), sami pa so veljali za “slabe” kristjane zaradi svoje pomanjkljive pobožnosti. Krščanski sosede jih niso dojemali kot povsem “druge”, ampak zgolj “čudne”, kar je lahko samo nasledek sobivanja, če že ne sožitja. Ob tem ne gre pozabiti, da je bila vzporednost družbenih struktur že dokazana na primeru kmečke ekonomije prav v prostoru, ki ga zajema Medveščkovo gradivo (Panjek 2017). Ob upoštevanju naravoverske ideologije in religioznih pojmovanj v celoti etnografskega gradiva se prej kaže, da bi lahko imeli opraviti z dvoverjem, značilnim za slovanska ljudska verovanja (Rock 2007). Vendar pri tem ne gre za “organsko” in nezavedno dvoverje, kjer krščanstvo slabo prekriva predkrščanski verovajski substrat, temveč za dvoverje kot zavestno infrapolitično ravnanje manjšine, skozi katerega je krščanska religija sčasoma postala temeljni referenčni okvir naravoverske ideologije in praks. Naravoverstvo in krščanstvo sta pri naravovercih prepletena ne le po sili in vsakdanjem življenju, ampak tudi konceptualno do te mere, da je težko razložiti, kaj je bilo prej, kaj je vplivalo na kaj: ob kresovanju in zdravljenju z uroki in kamni, ki jih navaja Kozorog (2020, 117–119), še npr. tročanstvo – Sv. Trojica, brtin – palica Sv. Antona, kačnica – romanje, ovenčanje – poroka, ozbenanje – posvečenje, sačar – ponovni blagoslov oskrunjenega oltarja, zduhn – sveti duh/angel itd. Nimamo opraviti s simbiotičnim dvoverjem, ki se je lahko oblikovalo pod strpnejšo pravoslavno cerkvijo, ampak z izrazitim antagonizmom, kar je delalo življenje naravoverske manjšine zelo težavno. Po drugi strani pa je rimskokatoliška cerkev prav s pregonom in zatiranjem drugovernih pomagala ohraniti naravoverstvo v bolj arhaični in “čistejši” obliki, saj so se naravoverci na ogrožanje svoje kulture odzivali z refleksi kulturne obrambe.

Infrapolitika političnim akterjem omogoča, da ohranijo svojo sposobnost delovanja, kadar politični kontekst preprečuje kakršnokoli možnost, da bi dosegli oprijemljive politične cilje (Chvasta 2006, 5–6). Ker so prikrajšani za dostop do zakonitih poti izražanja, podrejeni in zatrti ne morejo in nočejo izraziti svojih stališč po običajnih političnih kanalih, ampak se zatekajo k delovanju “pod radarjem” za povrnitev svojega dostojanstva. Podtalnost njihovega političnega delovanja tako onemogoča hegemonu, da si jih simbolno prisvoji. Primer tovrstne pragmatične politike upora je že temeljna odločitev naravovercev, da se navidezno pokristjanijo, prikrito pa še naprej gojijo vero v naravo in svoj način življenja:

“Staroverci so imeli tri poti, in sicer da sprejmejo drugo vero, da odidejo ali pa se potuhnejo. Toda zakaj je bila prav zadnja odločitev najboljša? Sprejeti novo vero je bila praktično najlažja, ki so jo omahljivci takoj sprejeli. Oditri drugam, je pomenilo izgubiti vse svete predmete, predvsem pa svete kraje, povezane s tem verovanjem, saj jih ni bilo mogoče vzeti s seboj. Saj to ni bil ‘katekizem’, ki ga lahko odneseš in bereš kjerkoli. Emigranti so sicer v sebi ohranili staro vero, kar pa ni isto, kot ostati in živeti z vsem, kar to verovanje v tem prostoru ponuja. Če so želeli ostati pri svojem, je bila torej najboljša rešitev, da so se potuhnili. Na zunaj so se kazali kot ostali, v sebi pa so ostali isti. To se je izkazalo kot najboljše, pa tudi dehnar je to odločitev podpiral. Kako bi ti ravnal, ne vem. Vem pa, da je drugače, če si sam, ali pa imaš družino in dom pa še vase tisto, kar ti omogoča, da preživiš” (Medvešček 2015, 81).

Dvoeverje štejem za infrapolitično strategijo tudi zato, ker ni specifika znotraj krščanstva, ampak se je podobno izoblikovalo vsaj še v interakciji srednjeveškega (pred)krščanstva z islamom v današnji Bosni in Hercegovini. Ne gre torej toliko za specifiko razmerij med krščanstvom in slovanskim poganstvom, kakor za razmerje moči med hegemonsko in subalternno kulturo. V vsakodnevnih praksah je prav dvoeverje zagotavljalo zadostno prikritost naravoverstvu, da se je lahko ohranilo. Tudi pogosto ekstremna geografska izolacija zaradi specifičnega reliefa severne Primorske je lajšala ohranjanje skrivnega izročila prednikov: “Tako smo ujetniki tega prostora. Ko zvečer ležeš k počitku, si sam. Ko se ponoči prebudiš in greš opazovat luno in zvezde, si sam. Ko vstaneš, si zopet sam, oziroma si vseskozi le delček narave. Iz vsega tega pa sledi razumljiva navezanost na izročilo, ki nas osmišlja in oplemeniti” (Ibid., 149).

Ob upoštevanju izpričanih preživetvenih strategij oziroma infrapolitičnih praks (izolacija, prikrievanje, dvoeverje, pretvarjanje, bojkot, igrana nevednost itd.) se obstoj naravoverske kulture – ne ob večinski krščanski družbi, ampak sredi te – ne zdi več tako neverjeten. Če nihče drug pred Medveščkom ni opazil naravovercev, preprosto ne more biti že tudi dokaz, da niso obstajali. Nasprotno, prav zato, ker je bil Pavel Medvešek komunikativen, neutruđen in zaupanje vzbujajoč lokalni neprofesionalni etnograf, naravoverstvo ni odšlo v popolno pozabo “kot plaz v Sočo” (Medvešek 2015, 88).

Teritorialna administracija in družbena organiziranost naravoverske skupnosti

Naravoverska skupnost ne ustreza le opredelitvi “skupnosti” v najohlapnejšem pomenu besede kot družbeni enoti ali skupini, katere člani/ce si delijo norme, vrednote, verojanja, navade, ampak tudi opredelitvi “politične skupnosti”, katere člani/ce naseljujejo organizirano in upravljano skupnostno ozemlje in so ponotranjili posebno skupnostno identiteto. Politična skupnost nikakor ni nujno država, je vsaka skupnost, ki vzpostavi in vzdržuje obliko družbenega reda, družbeni red pa obsega tako organizirano izvajanje avtoritete, tudi s prisilo, kakor tudi vzpostavljanje in vzdrževanje sodelovanja navznoter in neodvisnosti navzven (Mair 1962, 16–20). Družbeni red ustvarja javni prostor, ki pa je po svoji naravi abstrakten. Po Hannah Arendt politična skupnost potrebuje fizično ozemlje za zadovoljevanje materialnih potreb svojih članov, pa tudi za izkaz oprijemljivosti javnega prostora; fizični prostor predstavlja torej otipljivo in opredeljivo utelešenje političnega prostora, dom, kjer imajo člani/ce skupnosti svoje identitetne korenine. Arendtova pokaže, kako je na primer Judom uspelo organizirati svoj skupnostni javni prostor med seboj, a zaradi odsotnosti konkretnega skupnostnega fizičnega prostora za druge kot skupnost niso obstajali oziroma so jih drugi dojemali ne v političnem, ampak naturalističnem smislu kot skrivnostno in radikalno drugačno etnijo in raso. Arendtova nadgrajuje opredelitev politične skupnosti z ugotovitvijo, da je ozemlje več kot le prostor, ki ga ljudje naseljujejo, je prizorišče njihovih dejanj skozi čas in sestavni del njihove skupnostne identitete. Prostor pripada naseljencem, ker so ga naredili za svojega, ga preoblikovali s svojo prisotnostjo, posejali z znaki in spomeniki, sčasoma vtkali v svoje diskurze, spomine in čustva in tako naravno krajino “udomačili” v kulturno. Skupnost torej nima samoumevne pravice do svojega poselitvenega prostora, dokler tega ne politizira, s tem pa postane po-

litična skupnost (Arendt v Parekh 1981, 154–155). Zahodnoslovenski naravoverci so svojemu naselitvenemu prostoru vtisnili tako močan pečat, da je njihova prisotnost v krajini razvidna tudi potem, ko so kot skupnost nehali obstajati. Ta pečat sestavljajo naravoverski sveti kraji na prostem in krajevna imena, kot nekakšen negativ pa tudi opazno manjša pojavnost ali odsotnost znakov v krajini, značilnih za večinsko krščansko družbo, kot so cerkve, kapele in obpoptna znamenja (Zadnikar, 1970). Pretekla naravoverska akulturacija prostora danes omogoča interpretacije pomena in vzorcev “kulturnega genoma” (Pleterski 2014).

Relief in gostota ter način poseljenosti fizičnega prostora odločilno vplivajo na organizacijo in upravljanje politične skupnosti, posebno tam in takrat, kjer ni (bilo) ali so (bile) slabe možnosti komunikacije na večje razdalje (Mair 1962, 22). To velja tudi za naravoversko skupnost, ki je bila teritorialno organizirana v enote, imenovane “hosta”. Pričevalec Jože Čančar je Pavlu Medveščku povedal: “Razlika med občino in hosto je bila v tem, da je hosto vodil dehnar. Ker pa je bil kmet kot vsi ostali, so bile hoste mnogo manjše od občin. Če pa niso imeli svojega dehnarja, so se hoste včasih združile. Tudi njene meje so se prilagajale in spreminjale, saj so nastajale le po dogovoru” (Medvešček 2015, 136). Dehnar, ki ga je poznal Medveščkov poglavitni informator Janez Strgar, je skrbel za 10 zaselkov¹¹ (Ibid., 83). Večkrat se omenjata zahodna in vzhodna hosta, pa tudi množina hoste, iz česar lahko sklepamo, da jih je bilo nekoč več, gotovo pa (že samo na Cerkljanskem) vsaj deset (Ibid., 465, 502). Hoste so bile po izročilu torej veliko manjše od občin, številčne in ozemeljsko raznolike teritorialne enote pod neposredno oblastjo posameznega dehnarja.

Najbolj razširjen pomen besede “hosta” je sopomenka za gozd ali goščavo, čeprav glasovno razmerje med besedama ni zadovoljivo pojasnjeno. Nekdanje naravoverske kmetije so danes morda žalostno zaraščene, a včasih so stale na gozdu z muko iztrganih krčevinah, saj so se naravoverci večinoma preživljali s kmetovanjem. Sklepali bi lahko, da bi potemtakem naravoverci lahko bili ljudje, ki so živeli v gozdu ali od gozda, čeprav izraz “hosta” za gozd v zahodni Sloveniji ni običajen. Gozd se ob meji z Italijo (Kambreško) imenuje bošk kot izpeljanka iz it. bosco, na Cerkljanskem pa meja, saj je gozd nekoč praviloma razmejeval krčevine, na katerih so stale kmetije. V Sloveniji je 39 toponimov, ki vsebujejo besedo “hosta”. Kraj Hosta je v bližini Škofje Loke, Kozarška hosta v neposredni bližini Ljubljane, vse druge “hoste” so v vzhodni Sloveniji, od teh 25 na Dolenjskem (med drugim Poganška hosta). Izraz “hosta” bi v kombinaciji z izročilom, da so naravoverci prišli z “vzhoda”, morebiti lahko nakazoval na možen prihod skupnosti z (jugo)vzhoda. Domneva, da so naravoverci morebiti ubežniki na “Divji zahod” slabo nadzorovane mejne pokrajine med Avstrijo in Beneško republiko po velikem kmečkem punktu leta 1515 (Pleterski 2022, 132), je vsekakor vredna nadaljnjega preverjanja, saj je bilo eno od žarišč punta tudi na Kočevskem, naravoverci pa so v kmečkih puntih dejavno sodelovali in jih morda celo vodili (Medvešček 2015, 154).¹²

Z vidika ozemeljske in politične organiziranosti je glede host pomembno, da so naravoverci očitno ločevali med občino in hosto. Občina pomeni občestvo, skupnost, beseda

¹¹ Doblar, Podselo, Ušnik, Kuščarji, Pušno, Vogrinki, Srednje, Avško in Kamenca ter seveda Volčanski Ruti.

¹² Tudi partizane med drugo svetovno vojno so imenovali hostarji, saj so večinoma bivali v gozdovih. “Iti v hosto” je še danes sinonim za skrajni izraz upora proti oblasti.

izvira iz staroslovanskega korena za skupno ali občę. Źe v srednjem veku ter tudi danes je bila občina osnovna lokalna upravna enota. "Uradne" občine in naravoverske hoste so torej obstajale sočasno in se heterotopično prekrivale, a za to so vedeli le naravoverci. Hoste so bile majhne, ker naravoverski dehnar ni bil "profesionalni" voditelj, ki bi se lahko posvečal samo vodenju, ampak je kot kmet/stric moral skrbeti tudi za lastno preživetje. Obseg "zelo velike" hoste severno od Baške grape na primer, ki jo je Pavlu Medveščku opisal Frlin, bi lahko bil okrog 15 km² (Medvešček 2015, 257). Hoste so bile ozemeljsko očitno raznolike, saj so se lahko združevale in je bil njihov obseg stvar dogovora. Domnevamo lahko, da so bile te spremembe nasledek razpoložljivosti oziroma usklajenosti dehnarjev, saj se je zaradi posebnega načina izbire naravoverskih voditeljev lahko zgodilo, da je hosta ostala brez dehnarja. Ob obsegu območja pod dehnarjevim vodstvom je vlogo gotovo igralo tudi število naravovercev, za katere je posamezen dehnar prevzel obvezo skrbeti.¹³

Hosto je torej vodil dehnar ob svojem siceršnjem delu za prežvljanje, večjo občino pa župan. Dehnar je lahko sodeloval z županom ali pa kar bil tudi župan (Medvešček 2015, 137, 298, 427). Ponekod se zdi, da sta si dehnar in župan nasprotovala (Ibid., 294), drugje spet so se njune dolžnosti prekrivale (Ibid., 337). Oba sta se obdajala z "zapriseženimi" možmi za nasvet in pomoč. Ker gre pri navedenih informacijah za posamična in heterogena pričevanja, jih ni mogoče posplošiti, ponujajo pa dovolj logično predstavo o zadevnih družbenih praksah. Simon Rutar v Zgodovini Tolminskega pojasnjuje, da je "vse tolminsko glavarstvo [] bilo razdeljeno na občine in te zopet na desetnije ali dekanije, to je skupine po deset hiš. Na čelu občine je bil po staroslovenski navadi župan" (Rutar, 1887, 78). Kdo pa je načeloval dekaniji? Nepodpisani vir "Nekaj iz zgodovine naseljevanja na Cerkljanskem", odkrit v arhivu Cerkljanskega muzeja, verjetno povzema po Rutarju ali identično interpretira tolminski urbar iz leta 1377: "Cela tedanja gosposčina /gastaldija/ se je delila v 5 dekanij (ne v cerkvenem pomenu!): Tolmin, Ladra, Bovec, Čiginj, Šentviška gora in Cerknö – in 2 rihtariji: (Nemški) Rut in Plužne." (Cerkljanski muzej). Ker dekanije niso bile le cerkvene dekanije, ampak tudi civilne administrativne enote, je bil na čelu dekanije morda dehnar in je beseda nastala iz lat. decanus (manj pomemben uradnik, načelnik desetih) ali staronem. Dechant? Morda je le naključje, toda število deset se v gradivu torej pojavi vsaj enkrat pri številu zaselkov pod vodstvom dehnarja in pri številu dehnarjev, ustreza pa tudi možni izpeljavi besede "dehnar" iz latinščine.

Dehnarji so se med seboj sestajali, vendar lahko le domnevamo, o čem so se posvetovali (Medvešček 2015, 502). Verjetno so se usklajevali ob večjih izrednih dogodkih, kot so bili kmečki pulti, epidemije, vojske, prva svetovna vojna in izgnanstvo itd. Možno je, da so se na teh posvetih dogovarjali o obsegu host, da bi naravoverce lahko čim bolj učinkovito vodili. Morda so potrjevali nove dehnarje (Ibid., 148). Po raznolikosti razlag vsebin

¹³ Iz razpoložljivih podatkov je zelo težko sklepati o tem. Edine konkretne številke v knjigi *Iz nevidne strani neba* najdemo v zapiskih zadnjega dehnarja v Volčanskih Rutih, ki zajemajo število prebivalcev po vaseh in število naravovercev za sto let: "Leta 1820 je bilo v Volčanskih Rutih 230, leta 1920 pa 110 prebivalcev, medtem ko je bilo v Doblarju leta 1820 260, leta 1920 pa 243 prebivalcev. ... Za celotno območje, ki ga je [dehnar] pokrival, je bilo sledeče stanje: leta 1820 je bilo 170 starovercev, leta 1920 pa le še 72." Te številke bi se lahko nanašale tudi samo na hišne gospodarje in strice; v tem primeru in ob upoštevanju, da se je ohranil spomin na posvete deset in več dehnarjev, lahko domnevamo, da je bilo pred prvo svetovno vojno na Primorskem vsega skupaj morda tudi tisoč in več naravovercev (Medvešček 2015, 82).

naravoverstva lahko sklepamo, da poenotenje naravoverstva v nekak kanon ni bil namen teh srečanj. Nobeno pričevanje ne namiguje na bolj stalno in sistematično povezavo dehnarjev v voditeljsko hierarhijo celotne naravoverske dežele, celo nasprotno, "obdelovali naj bi vsak svoj vrtiček" brez vrhovnega vodje (Ibid., 257). Le eno pričevanje da vedeti, da so dehnarji iz svoje srede izvolili tričlanski svet, ki se je sešel pred vsakim posvetom dehnarjev in po njem¹⁴ (Medvešček 2017, 32).

Dehnar je bil zaradi varnosti zelo skrivan posvetni in religiozni voditelj, ki je bil gorec vernik, spreten govornik, zaupnik, svetovalec, razsodnik in razlagalec naravoverstva (Medvešček 2015, 65–66). Imel je najobširnejše znanje, ki ga je pridobil skozi dolgoletni uk pri predhodnem dehnarju. V daljni preteklosti naj bi bil dehnar edini pismen mož v hosti (Ibid., 75), imel pa naj bi tudi posebne, tako rekoč "nadnaravne" lastnosti (Ibid., 467). Vsak dehnar je imel za prvo nalogo zagotoviti kontinuiteto vodenja (Ibid., 72). Uk je sprva zajel vse dečke v hosti, krog pa se je nato ožil do treh najobetavnejših, med katerimi je dehnar izbral naslednika, preostala dva pa sta postala svetovalca ali zaprisežena bodočega dehnarja. Skupnost je iz svoje srede izvolila še tretjega zapriseženega. Dehnar je ob nastopu dosmrtnega mandata obredno prisegel, da bo služil samo svoji skupnosti, in v izročilu se ni ohranil primer, da bi se kak tej obljubi izneveril. Ko so mladi dehnarji nastopili svoj dosmrtni mandat, so si morali z modrimi odločitvami še utrditi zaupanje svoje srenje (Ibid., 528). Kombinacija meritokracije in neposredne demokracije se je skozi generacije tako ukoreninila, da so hoste razpadle, ko so zaradi vojne ali bolezni ostale brez dehnarjevega naslednika, navsezadnje tudi tista v Volčanskih Rutih. Morda so kje izjemo ma v sili tudi izvolili novega voditelja, kar v Volčanskih Rutih ni uspelo. Dehnar v Kneških Ravnah pa je npr. zelo na hitro usposobil novega dehnarja, ko je njegov izbrani naslednik nenadoma umrl (Ibid., 207).

Dehnar se je o vseh odločitvah široko posvetoval, a za odločitev na koncu prevzel vso odgovornost, zato je v skupnosti užival ugled in spoštovanje (Ibid., 68). O skupnostnih ekonomskih politikah vemo, da je vsaj v enem primeru, morda pa tudi praviloma, dehnar upravljal vzajemno posojilnico ter tudi banko semen in vzporedno preskrbo (Ibid., 85, 234, 124).

Dehnarji so vodili vsak svojo črno vahto, neke vrste skrivno obveščevalno službo, tožilstvo in policijo obenem, sestavljeno iz treh neporočenih mož, ki je skupnosti zagotavljala varnost pred nasiljem kristjanov in kaznovala zločince med naravoverci. Za komunikacijo med dehnarjem in člani črne vahte je bil vzpostavljen poseben protokol (Ibid., 61), črne vahte so tudi sodelovale med seboj. Obstoj represivnega aparata za vzpostavljanje reda in uravnavanje nasilja je še en argument za prepoznavanje naravoverske skupnosti kot politične.

Naravoverska skupnost je morala imeti zelo učinkovit in očitno uspešen sistem vodenja in določanja voditeljev s pomočniki, da se je v zelo težkih razmerah tako dolgo ohranila. Ta sistem pa ni bil demokratičen. Odločevalsko funkcijo ali po analogiji zako-

¹⁴ Izvorno biblijski koncept vladavine treh so uporabljali zlasti v antičnem Rimu. Troglavo vodstvo je na splošno učinkovita oblika vodenja: manj avtoritarna je od enega samega, dva si lahko v nedogled nasprotujeta pri odločitvah, medtem ko so trije prva možnost za vzpostavitev večine. Število tri je imelo ključno vlogo v naravoverski kulturi, tako da je odločitev za tričlanski svet "naddehnarjev" lahko izvirala tudi iz svetosti števila tri. Podrobnosti o namenih in pristojskih tega sveta niso znane.

nodajno oblast v posamezni skupnosti je imel izključno dehnar, ki je bil za to funkcijo izbran in usposobljen. Dehnar je imel tudi izključno sodno oblast, sodbo pa je včasih tudi sam izvršil (Ibid., 68). Ne le, da v naravoverski skupnosti ni bilo nikakršne delitve na veje oblasti, skupnost je vzdrževala pedsrednjeveško enovitost posvetne in verske oblasti, saj je dehnar opravljal tako dolžnosti vrhovnega posvetnega voditelja kot tudi vrhovnega svečenika.¹⁵

Posvetovalno funkcijo so imeli zapriseženi ter občasno in po potrebi bratisti (Ibid., 529), ki so bili razen enega izvoljenega zapriseženega prav tako vsi izbrani oziroma določeni glede na svoje sposobnosti. Dehnar se je o odločitvah posvetoval ne le z živimi svetovalci, ampak tudi z mrtvimi dehnarji (Ibid., 61), toda "glas večine se sliši, a najboljšo rešitev vedno izreče in vodi manjšina" (Ibid., 68) in odločitve je na koncu sprejemal samostojno. Samosvoji pomočniki dehnarjev, naravoverski zdravilci, vedeževalci in učenjaki, imenovani vidoni in vidonke¹⁶ (Ibid., 139, 220, 464, 261, 492), so se rodili s posebnimi sposobnostmi oziroma so si jih pridobili z dolgim ukom. Izbrani in določeni je bila tudi črna vahta (Ibid., 61). Mandati naštetih funkcij so bili dolgoletni oziroma dosmrtni, pri čemer so se zapriseženi delili na aktivne (sedem let) in neaktivne po pretečenem mandatu, vendar jim status ni ugasnil (Ibid., 45). Dolžina mandatov članov črne vahte je bila verjetno odvisna od njihovih fizičnih zmožnosti. Opraviti torej nimamo ne z neposredno ne s predstavniško demokracijo, niti z enakopravnostjo, volitvami ali konceptom (manjšinskih) pravic. Pač pa na dveh mestih najdemo lotokratski pristop k odločanju oziroma razsojanju (Ibid., 568, 68), predvsem pa meritokratski sistem vodenja in rekrutiranja na posebne položaje v skupnosti. Lotokracija ali naključna izbira je že starogrški način zagotavljanja enakih možnosti, uveljavil pa se je tudi v srednjeveški in novoveški Italiji ter Švici. Pri omenjenih naravoverskih primerih lotokracije se zdi, da gre bolj za koncept božje volje oziroma božje previdnosti, prenesene na naravoversko stvarnico Nikrmano. Dehnar kot razsodnik si je v naravoverski pravici delil razsojevalno in kaznovalno moč z Nikrmano, kazni po njegovi odločitvi pa so bile nekoliko omiljena različica talionskega pravnega načela "oko za oko, zob za zob". Čeprav so po svoji vsebini te kazni predstavljale obliko krvnega maščevanja, pa ni šlo za starogermansko fajdo, značilno npr. še v novem veku za gorenjsko kmetstvo (Oman 2018), ampak za "pogliho", torej poravnavo, izravnavo krivice po načelu recipročnosti in sorazmernosti.

Pojem meritokracija v modernem pomenu besede je uvedel Michael D. Young leta 1958 v kritiki britanskega izobraževalnega sistema (Young 1958), toda meritokratski princip je v zahodni politični znanosti znan in uveljavljen že od antične Platonove Republike. V drugi polovici 20. stoletja je bila meritokracija kritizirana kot sredstvo socialne mobilnosti, ki dejansko zavira vzpon po družbeni lestvici. Meritornost je seveda odvisna od vsakokratnega družbenega konteksta oziroma opredelitve, kaj je "zaslužno". Tudi merjenje zaslužnosti je v vsakem primeru neobjektivno. V kapitalizmu so neenake možnosti sistemsko vgrajene skozi pojmovanje zasebne lastnine in družbeno razslojenost, zato meritokracija ne more predstavljati funkcionalne alternative predstavniki demokraciji. Še več, v polito-

¹⁵ Na zahodu je do ločitve med posvetno in cerkveno oblastjo prišlo postopoma v srednjem veku, medtem ko se je na vzhodu Evrope oziroma na vplivnem območju pravoslavne cerkve ohranila še do 20. stoletja v institutu črnogorskih vladik ali ruskih carjev, prav tako tudi v islamu.

¹⁶ Vidone, ki so se začasno ali za stalno umikali v samoto, so imenovali tudi puščavniki (npr. Medvešček 2015, 55, 174, 250, 276).

logiji se meritokracija izpostavlja kot prvina avtoritarnih sistemov na primerih Kitajske ali Singapurja. V zagovor meritokraciji bi iz primera naravoverske skupnosti lahko razbrali, da očitno je učinkovita v zelo maloštevilnih družbah, kjer je mogoče v meritokratski izbor pritegniti tako rekoč vse pripadnike skupnosti in jim s tem v osnovi zagotoviti enake možnosti sodelovanja v javnih zadevah. Verjetno je k učinkovitosti naravoverske meritokracije pripomoglo tudi zelo dolgo časovno obdobje, v katerem so jo dosledno uveljavljali v okviru posamezne hoste (npr. vsaj 14 generacij dehnarjev v Volčanskih Rutih). Naravoverska zaslužnost je bila pri rekrutaciji dehnarjev tudi zelo jasno izražena kot skupnostni interes; dehnarji so se k temu zavezali s prisego ob nastopu dosmrtnega mandata. Da v dostopnem izročilu ni primera, da bi se kak dehnar temu kriteriju zaslužnosti izneveril, je v kontekstu skupnostne vrednote navezanosti na tradicijo moralo pomeniti ogromen pritisk na posameznega dehnarja, da bi zmeraj ravnal tako, da je za skupnost najbolj prav. Kot nagrado za nenehno potrjevanje svoje zaslužnosti je dehnar užival edinstven ugled v skupnosti in razpolagal z nedvomno moralno avtoriteto, ki je mejila na nezmotljivost. Naravoverska meritokracija se na koncu ni sesula zaradi notranjih slabosti, ampak so jo zlomile zunanje okoliščine, na katere se ni mogla ustrezno prilagoditi, kljub siceršnji izpričani prilagodljivosti. Te zunanje okoliščine so bile zlasti vojne, v katerih so prezgodaj preminili dehnarji ali dehnarski kandidati, in pa modernizacija na splošno, ki je z urbanizacijo zelo zožila krog možnih mladih kandidatov za dehnarski uk.

Iz dostopnih virov je torej mogoče sklepati, da so naravoverci vzdrževali prosvetljeno, a avtokratsko obliko vladavine na osnovi različice božjega prava, v kateri je dehnar poosebljal absolutno politično in sodno moč tako kot monarh, vendar pa naravoverska vladavina enega ni bila niti dedna niti volilna, temveč meritokratska. "Dehnarja je že v zibelki izbrala NIKRMANA" (Medvešček, 2015, 45), toda vladajoči dehnar je bil tisti, ki je ustrezno interpretiral NIKRMANINO voljo in prepoznal pravega kandidata za svojega naslednika. Čeprav so naravoverci verjeli v transmigracijo duš, v bodočih dehnarjih niso iskali reinkarniranih preteklih voditeljev, kot velja za sistem izbire dalajlam v budizmu, ampak vrojeno in pridobljeno sposobnost, primernost in zaslužnost. Kot pri krščanskih absolutnih monarhijah so tudi naravoverci prepustili izbiro vladarja NIKRMANINI božanski volji, s čimer se je legitimirala dehnarska avtoriteta. Obenem se je dehnar skozi mandat sprti legitimiral tudi s svojim delovanjem v prid skupnosti. Kot izraz NIKRMANINE volje ni bil podrejen katerikoli drugi tuzemski obliki oblasti, razen morebiti izjemoma vplivnim dehnarskim voditeljem, kot je bil Dajber izpod Porezna (Ibid., 502). Dehnar se je, podobno kot monarhi, s prisego ob začetku mandata tudi obredno zavezal skrbi za plodnost in varnost skupnosti, ki sta ju ponazarjala predmeta "pšenkar" in "kolimbar" v skupnostni lasti (Ibid., 274).

Dehnar, skratka, ni bil "prvi med enakimi", bil je prej dobrohotni pastir svoje srenje, kar je sicer prisposoba tudi za krščanskega duhovnika. Nekateri naravoverci so dehnarja enačili z očetom (Ibid., 115). Odnos dehnarja do naravoverske hoste bi lahko primerjali tudi z obnašanjem ene izmed čaščenih naravoverskih živali (Ibid., 483): alfa volk, ki ne vlada, ampak predvsem skrbi za svoj trop in ga nadzoruje, zato zmeraj hodi zadnji v vrsti.

Namesto sklepa

Naravoverci so imeli izrazito zavračajoč odnos do "brezsrčnega" in zmedo povzročajočega kapitalizma, ki je na glavo obračal naravne zakone in ki so ga med drugim krivili za uničenje njihovih svetih krajev v naravi. Kapitalizem je bil zaradi ustvarjanja socialnih razlik v temeljih nasproten naravoverstvu:

"Na žalost smo najbolj verni in trdni mi strici, ki pa najslabše živimo. O tem se tudi večkrat pogovarjamo, vendar pa nam niti na kraj pameti ne pride, da bi se odpovedali naši stari veri, saj je večinska za nas nesprejemljiva. Že samo zato, ker ni po meri revnega človeka. Tam niso vsi enaki, kot govorijo. Peščica bogatih, ki jim lagodno življenje zagotavljajo reveži. Kar pogledajte, kakšne stavbe imajo. Kakšno bogastvo je v opremi in oblačilih. To pa vse na račun revežev, ki so jemali od ust, da so darovali. Da ne govorimo o vseh zemljiških in gozdovih, ki jih imajo, ne da bi jih plačali. V naši stari veri pa smo vsi enaki, bogati in revni. Nihče od nje ne more dobiti ničesar materialnega. Pri večinski pa so bogati, kot državljani, obenem pa imajo še pri cerkvi predprave, za katere reveži niti ne vejo" (Ibid., 110).

Država za naravoverce ni bila nič boljša od Cerkev, ne glede na etnično identifikacijo ali ideološki predznak:

"Država oziroma okupator je učil eno, Cerkev kot vedno drugo, 'laška šola' pa tretje. Ko je prišla osvobodilna fronta, pa končno četrto. In tako naprej, vse do danes, veja ob veji. A če si se hotel naučiti pomembnih življenjskih pravil in opravil, si se moral, če si le imel srečo, vsega tega naučiti še doma, na starem deblu, ki so ga tvorili stari očetje in matere, skupaj s strici, tetami in starši. Le tako si lahko živel in preživel v teh 'kamnitih nebesih'. Tudi sosed, ki je bil največkrat daleč proč od tebe, ni mogel biti niti zanesljiva opora ali svetovalec, kaj šele učitelj" (Ibid., 154).

Naravoverci tudi socializmu upravičeno niso zaupali. Cerkev je po drugi svetovni vojni sicer izgubila politično moč, a pregon naravovercev na lokalni ravni se s tem ni nehal, temveč nadaljeval v imenu boja proti "nazadnjaštvu". Socializem je z industrializacijo in urbanizacijo še povečal prepad med središčem in obrobjem:

"Pa pride nekoč neka 'visoka živina' iz Ljubljane z mercedesom, da se osebno prepriča, kako živimo tu ob meji. Ker je bila pot tja pod Ježo zanj prenaporna, si jo je ogledal iz Pušnega z velikim vojaškim daljnogledom, za tem pa je izrekel zgodovinske besede: 'Idila, da te kap. Škoda, da živim tako daleč od tega raja!' Seveda je vse to eden iz spremstva takoj zabeležil, da ja ne bi bili za te besede prikrajšani rodovi, ki bodo še prišli. Takrat, ko se je vsepovsod govorilo o elektrifikaciji podeželja, je sem prišel spet eden iz okraja. Ko se je najedel domače salame, ki je 'v življenju boljše še ni okusil', se je komaj še obračal pri mizi. Malo preden so ga odpeljali, pa je izjavil: 'O elektriki se sploh ne bomo

pogovarjali, saj jo imate pred hišnim pragom. Na nas je samo, da jo iz elektrarne Doblar pripeljemo do vaših hiš. Večina čakajočih gospodarjev elektrike ni dočkala” (Ibid., 217).

Ob takem odnosu (do) oblasti ni presenetljivo, da so naravoverci sodelovali v kmečkih puntih (Ibid., 154, 302) in organizaciji TIGR pod italijansko okupacijo ter podpirali naravnoosvobodilni boj oziroma šli v partizane (Ibid., 197, 231, 67).

“Globoko državljanstvo” je zato dodaten relevanten koncept za razumevanje naravoverske politične subjektivnosti. V nasprotju s “plitkim državljanom”, ki “morda dobro ve, kaj se dogaja, zakaj se dogaja in po kakšnih merilih upravičenosti, vendar ne bi bil udeleženec” v reakcijah in procesih odločanja (Clarke 1996, 119), globoko državljanstvo na drugi strani “zahteva aktivno reševanje lastnih problemov, kakor tudi problemov drugih in sveta”, ki vplivajo na posameznika in na katere posameznik vpliva. Globoko državljanstvo torej pomeni moralno življenje, vključno z zavračanjem poslušnosti nemoralnih državnih ukazov in ugovorom vesti, medtem ko skrb za druge in svet obsega stalno in intenzivno ukvarjanje s celoto fizičnega in materialnega sveta okoli razširjenega jaza (Ibid., 113). Tudi statutarna praznina državljanstva v oddaljenem središču odtujene države ali na robu dveh držav lahko prispeva k takemu položaju globokega državljana, v katerem ni pomemben pravni status, temveč kaj je posameznik naredil ali počne. Tovrstno državljanstvo gotovo lahko pripišemo vsaj dehnarjem v naravoverski skupnosti. Nenasilni nacionalizem, lokalni patriotizem in pacifizem so uokvirjali politične nazore naravovercev: “Gre [] za zvestobo do verovanja, do domače zemlje in do izročila, ki nas določa kot skupnost” (Ibid., 98) in kjer je bilo “nasilja dovolj, zato naj temu sledi strpnost in reševanje težav z besedami” (Ibid., 527), pa čeprav vodi v dezerterstvo: “Prvo je tvoje življenje in šele na drugem mestu je domovina” (Ibid., 118).

O družbenopolitičnih vidikih zahodnoslovenskega naravoverstva še dolgo ne bo mogoče reči zadnje besede; vse zapisano so le vmesni znanstvenoraziskovalni rezultati na podlagi razpoložljivega gradiva. Za številne pridobljene informacije Pavlu Medveščku ni uspelo pridobiti potrditev od drugih pripadnikov skupnosti, kaj šele od zunanjih “opazovalcev”. Očitno pa naravoversko izročilo vsebuje pomembna sporočila za sodobno (slovensko in nasploh zahodno) družbo, če smo jim seveda pripravljeni in zmožni prisluhni. Ta sporočila so še zlasti povezana z naravoverskim odnosom do narave, kjer gre sodobna družba v povsem nasprotno, samomorilsko smer. V ultraliberalnem antropocenu si je trenutno težko že zamisliti, kako bomo naravi vrnili svetost, naravnali svojo aroganco na naše objektivno mesto v ekosistemu in skrb za slednjega prepoznali kot moralni in eksistenčni imperativ.

Drugo pomembno naravoversko sporočilo za sedanost ob odnosu do narave je v pomenu vodstvenih pristopov in politične organiziranosti naravoverskih host, kjer imamo očitno opraviti z nekaterimi rešitvami, ki so še kako prestale test časa. Kazalo bi jih resno preučiti, kontekstualizirati in opredeliti, v kolikšni meri in kako so morebiti uporabne za izhod iz aktualne institucionalne in ideološke krize, v kateri se je zaplezala slovenska družba, pa tudi druge izpete in izvoljene predstavniške demokracije, kjer tristo let stari koncepti in vzorci političnega vedenja v aktualnih razmerah očitno ne vodijo več niti v dolgoročno preživetje, kaj šele blaginjo za vse. Aktualna strankokracija v vseh svojih hibridnih inačicah ne more biti hegemonika paradigma samo zato, ker je domnevno najmanj slaba od slabih sistemov. Prvotne oblike družbenosti se pri tem lahko izkažejo za uporabnejše izhodišče kot “uvoženi” koncepti, ki zaradi razlik v politični kulturi ne delujejo. Morda bo

potrebna kontekstualizirana rehabilitacija meritokracije, morda za začetek znotraj eksperimentov heterotopij globokih državljanov. Pravočasnih sprememb političnega sistema pa zelo verjetno ne bomo dosegli brez alternative aktualnemu ekonomskemu sistemu, ki so ga naravoverci (seveda tudi pod vplivom socialistične miselnosti) prepoznavali kot glavno zlo, še preden se je pokazal v svoji sedanjí škodljivosti.

Kapitalizem je "požrl" tudi razkritje obstoja naravoverstva, saj so v zadnjih petih letih zaznavni številni pojavi kot posledek trženja, poblagovljenja ter preveč dobesednega in površnega razumevanja naravoverstva, od folklorne predstave Nikrmana in modne revije Tavra do turističnih ogledov naravoverskih svetih krajev, izdelovanja replik naravoverskih svetih predmetov, turističnih apartmajev Nikrmana in Črne vahte, d. o. o. Za napačne interpretacije in politične manipulacije z Medveščkovim gradivom je odgovorna tudi stroka, ki se do gradiva znanstveno ne opredeli, zato so interpretativni prostor pač zasedli "varuhi resnice" z bolj ali manj dobrohotnimi agendami (Hrobat Virloget 2022, 22). Čeprav so se naravoverci sami dobro zavedali, da naravoverstvo "ni namenjeno posameznikom, ki bi o staroverstvu brali le iz radovednosti" (Ibid., 69), njihove modrost in izkušnje ne bi smele ostati "tiho znanje". Da naravoverstvo ne bo le muha enodnevnica v našem svetu površne zadovoljitve, da ne bo zaman požrtvovalno življenjsko delo Pavla Medveščka - Klančarja, je ključnega pomena in v nedvomnem javnem interesu, da se (znanstveno) raziskovanje zahodnoslovenskega naravoverstva nadaljuje, da raziskovalci intenzivno iščemo dodatne vire o naravoverstvu – in še zlasti, da imamo omogočen dostop do obstoječih virov, to je predmetne zbirke in arhiva zapisov o naravoverstvu, ki sestavljajo neprecenljivo Medveščkovo zapuščino.

Pisni in slikovni viri

- CERKLJANSKI MUZEJ, Nekaj iz zgodovine naseljevanja na Cerkljanskem. – Arhivska mapa 2, "Krajevna skupnost Cerkljansko: razne dejavnosti". – Cerklje.
- SLOVENSKI ETNOGRAFSKI MUZEJ 1959, Digitalne zbirke, Črni vrh, Vojsko, Golobček, ki visi nad mizo, Ivan Furlan, Strmec 9 (Fanči Šarf). <https://www.etno-muzej.si/sl/digitalne-zbirke/crni-vrh-vojsko/f0000016297>. – Ljubljana.
- SLOVENSKI ETNOGRAFSKI MUZEJ 1963, Filmografija SEM, Zadnji vrah na Pohorju, Vrah Karl Denovnik iz Spodnjega Doliča pri Vitanju čara za lepo vreme – zakuri v loncu in z dimom odganja nevihto. <https://www.etno-muzej.si/sl/digitalne-zbirke/filmografija/zadnji-vrah-na-pohorju>. – Ljubljana.
- ŠARF, Fanči 1954, Teren 11 Cerklje, Inventarna št. 7, Ljudsko stavbarstvo Arhiv Tolminkskega muzeja. – Tolmin.

Pripovedni viri

- ETNOLOŠKI VEČER 2018, "Kako etnologi mislimo staroverstvo?" – Etnološki večer v Slovenskem etnografskem muzeju, 17. aprila 2018.
- JAVNI POGOVOR s Pavlom Medveščkom - Klančarjem 2019, Društvo Matjar, Nova Gorica, 19. April 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=EP4S0pwms68>.

Literatura

- BEYER, Peter 1998, Globalisation and the Religion of Nature”. – V: . Pearson, R. H. Roberts, G. Samuel (ur.), *Nature Religion Today: Paganism in the Modern World*. – Edinburgh, 11–21.
- BOGATAJ, Janez 2003, *Mojstrovine Slovenije*. – Ljubljana.
- CARLI, Alojzij 1878, *Kronika fare Sv. Lucije na Mostu*. – Most na Soči.
- CHVASTA, Marcyrose (2006): “Anger, Irony, and Protest: Confronting the Issue of Efficacy, Again.” – *Text and Performance Quarterly* 26 (1), 5–16.
- CLARKE, Paul Barry 1996, *Deep Citizenship*. – London.
- DE CASTRO, Eduardo Viveiros 2009, *Métaphysiques cannibales: Lignes d'anthropologie post-structurale*. – Paris.
- FOUCAULT, Michel 1984, Des espaces autres. Hétérotopies. – *Architecture, Mouvement, Continuité*, n°5, octobre 1984, 46–49.
- GINZBURG, Carlo 1990, *Myths, Clues, and the Historical Method*. – Baltimore, Maryland.
- HROBAT VIRLOGET, Katja 2017, O molku v etnografiji: Od skrivnosti do travme in neskladnih spominov. – *Traditiones* 46 (1/2), 83–100.
- HROBAT VIRLOGET, Katja 2021, Etnološka recepcija starovercev. Odgovor z druge strani 1. – *Etnolog* 31, 197–204.
- HROBAT VIRLOGET, Katja 2022, (Ne)pristnost verovanj in praks v gradivu o “posoških starovercih” ter o primerljivosti in o različnih pogledih na svet. – V: S. Babič in M. Belak (ur.). *Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo*. *Studia mythologica Slavica Supplementa, Supplementum* 17, 15–34.
- KOZOROG, Miha 2009, *Antropologija turistične destinacije v nastajanju : prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. – Ljubljana.
- KOZOROG, Miha 2020, Etnološka recepcija starovercev. – *Etnolog* 30, 111–123.
- KOZOROG, Miha 2021a, Staroverci in prva svetovna vojna. Poskus zasuka časovnice. – V: Fikfak, Jurij: *Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije*. – Ljubljana, 315–338.
- KOZOROG, Miha 2021b, Etnološka recepcija starovercev. Odgovor na komentar Katje Hrobat Virloget. – *Etnolog* 31, 205–206.
- KURNIK, Andrej 2019, Zastiranje lokalnih konceptov, kot je samoupravljanje, in potencial njihovega odstiranja. – *Teorija in praksa* 1, 250–268.
- MAIR, Lucy 1962, *Primitive Government*. – Harmondsworth.
- MEDVEŠČEK, Pavel 2006, *Let v lunino senco. Pripovedi o starih verovanjih*. – Nova Gorica.
- MEDVEŠČEK, Pavel 2015, *Iz nevidne strani neba. Razkrite skrivnosti starovercev*. – *Studia mythologica Slavica, Supplementa, Supplementum* 12, Ljubljana.
- MEDVEŠČEK, Pavel 2017, *Motnik. Nekovsko posebno in obredno vino*. – Tolmin.
- MEDVEŠČEK, Pavel in SKRT, Darja 2014, *Staroverstvo in staroverci: Katalog etnološke zbirke Pavla Medveščka*. – Nova Gorica.
- MEDVEŠČEK, Pavel in SKRT, Darja 2016, *Staroverstvo in staroverci 2: Katalog etnološke zbirke Pavla Medveščka*. – Nova Gorica.
- MIGNOLO, Walter D. 1995, *The Darker Side of the Renaissance*. – Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- MIGNOLO, Walter D. 2012, *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges and Border Thinking*. – Princeton, NJ.
- MUZNIK, Anton 2000, *Goriško podnebje / Clima goritiense*. – Ljubljana.
- OMAN, Ziga 2018, *Maščevanje kot pravni običaj sistema reševanja sporov na Slovenskem v zgodnjem novem veku* (doktorska disertacija). – Maribor.
- PANJEK, Aleksander 2017, Vzoredna resničnost na slovenskem podeželju : odnos do obdelanega in skupnega sveta v novem veku (Tolminska in Kras). – Simpozij *Staroverstvo, staro vèdenje, novi izzivi interdisciplinarnih znanosti*: Goriški muzej, 2. in 3. junij 2017. – Nova Gorica.

- PAREKH B. 1981, *Hannah Arendt and the Search for a New Political Philosophy*. – London, 154–172.
- PLETERSKI, Andrej 2014, *Kulturni genom. Prostor in njegovi ideogrami mitične zgodbe*. – *Studia mythologica Slavica*, Supplementa, Supplementum 10. Ljubljana.
- PLETERSKI, Andrej 2015, Staroverstvo in pričevanja starovercev. – V: Pavel Medvešček – Klančar; *Iz nevidne strani neba: Razkritje skrivnosti staroverstva*. *Studia mythologica Slavica*, Supplementa, Supplementum 12, Ljubljana, 15–33.
- PLETERSKI, Andrej 2022, Verovanje host v sklopu staroverstva na Slovenskem in verovanja starih Slovanov. – V: S. Babič in M. Belak (ur.). *Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo*. *Studia mythologica Slavica* Supplementa, Supplementum 17, 109–143.
- RAVNIK, Mojca 2017, Strici, nosilci izročila stare vere – kulturni junaki ali obrobneži?: Ob knjigi Pavla Medveščka *Iz nevidne strani neba*, Ljubljana 2015. – *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 57 (3/4): 115–124.
- ROCK, Stella 2007, *Popular Religion in Russia: 'Double Belief' and the Making of an Academic Myth*. – London: Routledge.
- RUTAR, Simon 1882, *Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerkljo z njih prirodoznanskim in statističnim opisom*. – Gorica.
- SNOJ, Marko 2003, *Slovenski etimološki slovar*. – Dostop do gesel na www.fran.si.
- ŠMITEK, Zmago 2011, *Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti*. – Ljubljana.
- TAPIA, Luis 2015, Modernity, Cultural Diversity, and Social Contestation. – V: Breno M. Bringel in Jose Mauricio Domingues (ur.), *Global Modernity and Social Contestation*, London, 169–182.
- TOPLAK, Cirila 2019a, Utjecaj primordijalnih društvenih formi na suvremene interpretacije demokracije na Zapadnom Balkanu. – *Političke perspektive : časopis za istraživanje politike* 9/3, 29–42.
- TOPLAK, Cirila 2019b, Avtonomizem in egalitarizem po slovensko: med (pred)moderno in (post)kolonialnostjo. – *Teorija in Praksa : Revija za družbena vprašanja* 56(1), 269–287.
- YOUNG, Michael (1958): *The Rise of the Meritocracy 1870–2033: An Essay on Education and Society*. – London.
- ZADNIKAR, Marijan, *Znamenja na Slovenskem*. – Ljubljana: Slovenska matica.

Cirila Toplak
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Center za politično teorijo
Kardeljeva ploščad 5
SI-1000 Ljubljana
cirila.toplak@fdv.uni-lj.si